

MEDDELANDE XXXXIII-XXXXIV

ARMÉMUSEUM

1982-1984

Utgivet med stöd av Föreningen Armémusei Vänner.

STOCKHOLM 1985

Det organiserade militärsamhällets framväxt i stormaktstidens Sverige

Artillerigården i Stockholm 1638–1700

av Lars Ericson

Militär trupp har alltid krävt en viss grad av organiserad etapptjänst med förråd, verkstäder m.m. Men när de nya uppåttstigande centralstaternas växande arméer i Västeuropa i början av nya tiden började organiseras, uppstod behov av större och mera välorganiserade understödsfunktioner än tidigare. Behovet blev inte mindre av att vid samma tid ett nytt truppslag – artilleriet – började komma in i en ny utvecklingsfas. Från att ha varit ett smått kuriöst inslag på slagfältet med främst "blix- och dunderverkan", blev det en betydelsefull del av den moderna armén, antingen i form av fästningsartilleri eller mera lättroligt fältartilleri. Detta nya tekniska truppslag krävde relativt sett en mycket större organisation än infanteri och kavalleri. Medan den fasta kasereringen av större förband ännu dröjde (i Sverige till 1700-talets slut och 1800-talet), är det därför föga förvånande att det vid sidan av befästningsanläggningar av traditionellt snitt var en ny typ av militära anläggningar, som växte fram i Europa under främst 1500- och 1600-talen: arsenalerna eller tyghusen.

Till Sverige kom detta för sin tid avancerade uttryck för militär organisation i och med grundandet av tyghuset på Artillerigården på Ladugårdslandet. I denna anläggnings efterföljare från 1700-talet har nu Armémuseum sina lokaler. I det följande ska, utifrån en internationell utblick, verksamheten på Artillerigården under dess första decennier fram till krigsutbrottet 1700 undersökas.¹ Syftet är att försöka få ett begrepp om hur denna kontinentala organisationsform slog rot och började utvecklas i Sverige samtidigt med stormaktens mest expansiva period. Förhoppningen är att kunna fånga både några drag i den dagliga verksamheten på Artillerigården och anläggningens betydelse för det svenska försvaret i stort.

Arsenalernas framväxt i Europa under 1500- och 1600-talen

Artilleriets utveckling från 1400-talets slut och under de båda följande seklerna² gick hand i hand med den absoluta furstestatens och centralmak-

snys uppkomst i de europeiska nationalstaterna.³ Den nya tidens krigföring var oändligt mycket kostsammare än medeltidens, och det var endast de absoluta furstarna med tillgång till stora skatteinkomster som hade råd att finansiera de stora arsenalerna, vilka ofta var en kombination av rustningsindustrier och vapendepåer.

Arsenaler, kaserner och militära paradplatser intog i barockens städer till en del samma centrala ställning i stadsbilden som klostren gjort i medeltidens städer. Överallt blev de ett dominerande inslag i stadsbilden, inte minst genom att de drog till sig mängder av civila näringsidkare, som fann kundkrets och marknad bland militären. I många städer av betydelse runt om Europa steg det militära inslaget i stadsbilden dramatiskt.

Ett av de mest påtagliga exemplen kan hämtas från Brandenburg-Preussen, där den stående armén expanderade från 4 000 man 1653, via 30 000 1688 och 80 000 1740 till omkring 160 000 1760. Mot den bakgrunden är det inte förvånande att Berlins 90 000 invånare 1740 innefattade hela 21 309 militärer. Liknande förhållanden – om än inte lika extrema – återfinns i Frankrike där fältarmén 1498 räknade 65 000 man, 1635 155 000 man och 1691 440 000 man. I England använde Henrik VIII 27 000 man i sitt krig mot fransmännen 1513, medan 75 000 engelsmän deltog i spanska tronföljdskriget 200 år senare.⁴

Den stora utbyggnaden av systemet med arsenaler skedde under 1500-talet. I Frankrike fanns två arsenaler vid Frans I:s trontillträde 1515, medan det vid hans död 1547 fanns hela tretton stycken. Då bör man ha i minnet att de franska arsenalerna upplevde en storhetstid även på 1700-talet, då den stora arsenalen i Toulon hade 2 000–3 000 arbetare anställda och arsenalen i Brest byggdes mellan 1746 och 1748. Under ledning av Ludvig XIV:s finansminister Colbert utarbetades på 1660-talet stora projekt för att förse landet med arsenaler längs de norra, västra och södra kusterna, både för arméns och flottans behov.⁵

I Spanien låg de viktigaste arsenalerna i Málaga och Medina del Campo, grundade 1499 respektive 1495. Under trycket av ökade krigsansträngningar mot Turkiet togs 1561 den tidigare nedlagda arsenalen i Barcelona åter i bruk. Över huvudtaget uppvisar 1560-talets mitt en höjdpunkt för verksamheten vid de spanska arsenalerna, vilka till betydande del var avsedda för flottans behov.⁶ Den spanska armén under den nederländska revolten från 1580-talet försörjdes också från olika arsenaler, innan nya förband transporterades till fronten i Flandern. De spanska och italienska trupperna utrustades främst vid arsenalen i Milano och olika vapenfabriker i

Lombardiet, medan de tyska trupperna fick huvuddelen av sin utrustning från arsenalerna i Innsbruck och Wien.⁷

I Italien innebar 1560-talets krig mot turkarna en expansion för arsenalsbyggandet med bl.a. uppförandet av en arsenal i Messina. Även Venedig påverkades av det turkiska kriget. Här betjänade den väldiga arsenalen främst stadsstatens flotta. Den var en anläggning där den stora S:t Markus-klockan varje dag kallade 3 000 arbetare till vad som i realiteten utgjorde en stor vapenfabrik.

Turkarna själva hade naturligtvis också sina arsenaler. I Galata i Istanbul uppfördes sålunda en arsenal under Mehmet Erövrarens tid (1451–81), en anläggning som sedan Suleyman den Store (1522–66) lät bygga ut.⁸

Det medförde många olägenheter när stora arsenalkomplex uppfördes i större städer. I England hade Henrik VIII sina omfattande anläggningar i Londons Tower, Westminster och Greenwich. Den i Tower hade dock anor från Vilhelm Erövraren och var allt annat än en nyskapelse. När artilleristerna hade sina övningskjutningar med den nya materielen mot uppkastade jordhögar, förvandlades bågskyttarnas medeltida övningsfält Bishopsgate Without i Tassel Close till en rökig röra. Det var en annan sida av Tudorepokens London, som samtidigt ställer den nya tidens militärväsende i skarp kontrast mot medeltidens.⁹

I Tyskland och Österrike fanns ett stort antal arsenaler – de i Innsbruck och Wien har redan nämnts – och av de mera kända var det stora vapenförrådet i Augsburg, mycket berömt under slutet av 1500-talet.¹⁰

Även i Östeuropa växte arsenaler fram. Bland de viktigaste, inte minst ur svensk synvinkel sett, var den i Danzig. Mot bakgrund av oron i Östersjöområdet, uppfördes denna 1602–1605 med ett tyghus i rött holländskt tegel. En besökare 1671 kunde notera hela 200 kanoner i lokalerna, tillsammans med musköter, pikar och andra handvapen, delar av vagnar och seldon.¹¹

I Ryssland spelade städerna en betydelsefull militär roll. Det gällde inte minst gränsstäderna. Från Novgorod och Pskov i norr och söderut via Seversk underhölls en befästningslinje till skydd mot svenskar och polacker. I söder uppfördes i mitten av 1600-talet en linje av fästningsstäder riktade mot Krimtatarerna. I centrum av varje rysk stad, inte bara gränsstäderna, fanns en fästningsanläggning, tidigare kallad *detenets*, senare *kremel*. Ofta lokaliserades denna till en höjd, och innanför stenmurar, träpallisader eller jordvallar samlades den civila, kyrkliga och militära ledningen i staden. Här återfanns, förutom administrationsbyggnader, även en arsenal och ett krutmagasin. Den mest kända av dessa *kremel* är den i Moskva, vilken efter en

brand i maj 1626 genomgick betydande påbyggnadsarbeten.¹²

I Norden hade naturligtvis Danmark lika stora intressen som Sverige att följa med den internationella utvecklingen. Här är det Tøjhuset i Köpenhamn som är av störst betydelse. Ett inventarium från 1593 förtecknar här hela 158 brons- och 770 järnkanoner. I början av 1600-talet lät Kristian IV bygga ut och förstärka gränsfästningarna mot Sverige i Blekinge, Skåne och Halland, liksom Akershus i Norge. Även Köpenhamns försvar uppmärksammades och förstärktes. I anslutning till huvudstaden grundlades 1618 Christianshavn med det uttalade syftet att försvara ”Vor skibsflåde, tøjhus, slottet og den gamle by, som største magt påliggende er”. Vid samma tid beviljades nya medel för verksamheten i Tøjhuset.¹³

Det tyghus som byggdes i Köpenhamn under Christian IV:s tid spelade, från det byggnaden stod färdig 1604, en central och mångsidig roll inom det danska försvaret. Under hela sin användningstid innehöll Tøjhuset – förutom krigsmateriel för trupperna – inte obetydliga historiska samlingar. Såväl olika enskilda vapen och vapensamlingar som fantroféer fördes dit. Här återfanns tex en del av de 100 standar och 20 fanor som de allierade erövrade från svenskarna i slaget vid Nyborg den 14 november 1659. När dessa högtidligen fördes till Tøjhuset den 18 mars 1660, var det något nytt som inträffade. Tidigare hade fantroféerna hängts upp i Frue Kirken i Köpenhamn. I denna fanns bla ”alle de mange faner” som erövrats i nordiska sjuårskriget 1563–70 och ”alle de faner, kornetter og faenniker” som tagits i Kalmarkriget 1611–13. Senare fann fantroféer från 1670-talets skånska krig och från Stora Nordiska kriget vägen till Tøjhuset.

Historiska vapensamlingar hade dock tillförts Tøjhuset redan från 1604. Desto större blev katastrofen när elden härjade byggnaden 1647 och bla den betydande samlingen av harnesk blev ”forvandlet til godt 127 skippund jern”. Under alla förhållanden fyllde Tøjhuset, förutom sin funktion som vapenförråd och leverantör till armén, en funktion som genom de historiska samlingarna tjänade att kasta glans över den danske kungen och hans rike.¹⁴

Verksamheten i Köpenhamn undgick naturligtvis inte svenskarna. I en rapport från den svenske agenten i Helsingør, Anders Svensson, fick Axel Oxenstierna och Gustav II Adolf kännedom om de danska skepp som låg i hamnen vid tyghuset i den danska huvudstaden, och senare inflöt nya rapporter med uppgift om de bestyckade skepp som ”liggia i Tyghuuss-hampnen färdige” med ”stycker vpå”.¹⁵

Mot denna internationella bakgrund var det bara en tidsfråga innan Sverige och Stockholm skulle få en egen arsenal.

Det organiserade militärsamhällets framväxt i stormaktstidens Sverige 161

Det svenska artilleriet utvecklades under Gustav II Adolfs tid kraftigt, både personellt, organisatoriskt och när det gällde utrustningen. Ett särskilt fältartilleriregemente började organiseras 1623 och var färdigt 1629. Särskilt under trettioåriga kriget utvecklades truppslaget genom en rörligare strids-taktik, till stor del möjliggjord av de nya och lättare pjäser som nu togs i bruk, de sk regementsstyckena.¹⁶

Metallkanoner tillverkades vid Byssegjutargården i Stockholm och, från 1630, vid Kopparberget. Järnstycken gjöts dessutom vid flera bruk i landet, en verksamhet som Louis De Geer fick monopol på 1622.¹⁷ Sämre var läget när det gällde kruttillverkning. Först med anläggandet av Åkers krutbruk 1641 blev Sverige självförsörjande.¹⁸

Ladugårdslandet vid tiden för Artillerigårdens tillkomst

Under 1610- och 20-talen ägnade Gustav II Adolf och Axel Oxenstierna stor möda åt att få Stockholm att expandera och därmed bli en värdig och funktionell huvudstad för en stormakt. Såväl stadsplanering, handel och hantverk som administration ägnades omsorger med skiftande framgång. Detta ledde också till en kraftig expansion av staden på många områden. Den växande stadens behov och statsmakternas ambitioner krävde regleringar av stadsplanen, främst på malmarna. Under den förste överståthållarens Klas Fleming tid 1634–44 genomfördes omfattande regleringsarbeten på såväl Norr- som Södermalm. Stadens växt kan sägas spegla den växande stormaktens expansion. På ett nära nog symboliskt sätt började man på 1630-talet att riva ned de gamla medeltida stadsmurarna, vilka ännu i början av 1600-talet hade fyllt en militär funktion. Nu sprängde såväl staden som riket de gränser som hade stakats ut under medeltiden.¹⁹

Denna utveckling innebar också att flottans station med varv och annan verksamhet liksom viktiga delar av rustningsindustrin förlades till Stockholm och kraftigt utökades. På det sättet drogs ny arbetskraft in till staden. Stockholms befolkningsutveckling gick nu in i ett skede som bara motsvaras av stadens expansion i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet. År 1582 kan stadsbefolkningen, främst boende i staden mellan broarna, uppskattas till mellan 7 500 och 8 000 personer. I slutet av 1680-talet torde befolkningen ha uppgått till mellan 55 000 och 60 000.²⁰

Stockholm var dock inte helt enhetligt vid denna tid. Medan Södermalm och i ännu högre grad staden mellan broarna dominerades av borgerliga handelsmän och hantverkare, fanns på Norrmalm ett påfallande stort inslag av båtsmän, soldater, arbetskarlar vid artilleriets verkstäder och flottans

varv i skeppsgården på Blasieholmen, slottstjänare, adelstjänare samt en stor mängd personer betecknade som lösdrivare. Till detta kom från tid till annan svenska och utländska arméförband som förlades på malmen innan de sändes över Östersjön till någon av fronterna.²¹

På det här sättet framstod Norrmalm som mera knutet till kronan och dess verksamhet än resten av staden. Det är därför föga förvånande att stadsdelen åren 1602–1635 faktiskt utgjorde en egen stadsbildning med egen rådstuga och egna borgmästare och rådmän.²² Även efter inkorporeringen med Stockholm 1635 behöll Norrmalm sin prägel av hemort för kronoanställda, till betydande del arméns och flottans personal.

Till Norrmalm hade också sedan gammalt artilleriet sin lokalisering. Med anor från 1500-talet, men kraftigt utökade under 1600-talet, fanns här repslagarbana, hampförråd, bössgjutargård och arkli, lådmakargård för tillverkning av lavetter samt flera mindre industrier i anslutning till dessa. Verkstäderna betjänade såväl armén som flottan, men den senare hade också sin skeppsgård med varv på Blasieholmen. Dit hade anläggningarna börjat flyttas på 1550-talet. Det dröjde inte länge förrän skeppsgården benämndes Skeppsholmen eller bara Holmen, och holmfolk blev en beteckning för personalen. På 1640-talet förekommer beteckningen ”gamble skipsholmen” på nuvarande Blasieholmen, medan den nuvarande Skeppsholmen kallas ”nye skipsholmen”.²³ Till den senare platsen började anläggningarna flyttas under trettioåriga krigets tid.

Ursprungligen höll artilleriets verkstäder och förråd till inom murarna på slottet Tre Kronor, men 1554 anlände från Danzig bössgjutaren Gilius Packet, och då förlades bössgjutaregården till den tomt där Arvfurstens palats nu är uppfört. Här kunde man nyttja vattenkraften i Norrström för att borra kanoner och driva hammarsmedja. Vid Gustav Adolfs torg – eller Malmtorget som namnet var på 1600-talet – låg även lådmakaregården med tillverkning av lavetter. Senast 1624 övergick man till hästvandring för att driva verkstäderna, och gjuteriet flyttades till Klara gårde norr om Klara kyrka.

Verksamheten vid artilleriet fick efter samtida mått snart aktningsvärda proportioner, vilket framgår av en mantalslängd från 1586 över personalen vid arkliet och lådmakaregården. Där återfinns 3 arklimästare, 35 bössgjutare, 2 klensmeder, 7 grovsmeder, 2 lådmakare, 2 svarvare och 3 sågare, var till kom straffångar och annan tillfällig arbetskraft. Ännu under Gustav II Adolfs tid låg dock arkliet (arsenalen) kvar på slottet där också laboratoriet med sin tillverkning av fyrverk återfanns.²⁴

Plan över Norrmalm från ca 1640. Den tänkta bebyggelsen genombryter Brunkebergsåsen och täcker även Ladugårdslandet. Från Blasieholmen korsas Nybroviken av den strax därefter byggda bron över till Ladugårdslandet med förlängning i Nybrogatan. Artillerigården saknas dock ännu på kartan. Stads- och fästningsplaner, Stockholm, stort format nr 234, Krigsarkivet. Foto: Krigsarkivet.

Verksamheten på Norrmalm avspeglade sig även i befolkningssammansättningen. Av totalt 1979 gårdar 1636, var det bara 117 som räknades som borgargårdar. Den totala befolkningen kan försiktigtvis uppskattas till kanske 7 000 personer, fördelade på Västra och Östra kvarteren med Brunkebergsåsen som naturlig skiljelinje.²⁵ Till detta kom tidvis stora militärförband som tillfälligt förlades till malmen. Det finns exempel från 1620-talet på att över 5 000 man var inkvarterade på en och samma gång.²⁶

Artilleripersonalens förekomst bekräftas i samtliga längder över malmens befolkning, även om den aldrig utgjorde någon numerärt sett stor grupp i förhållande till båtsmän och holmfolk. I tex 1650 års mantalslängd över Norrmalms östra kvarter upptas drygt 1 100 personer, bland vilka märks ”Måns Jonsonn arklijmester”, ”Daniel Lasson, under artoll.”, ”Lass(e)

Clemetssonn fyrwärcare", "Erich Andersson artol. betient" och "Johann Larsson Lådmakar".²⁷

Själva Ladugårdslandet där Artillerigården skulle byggas låg dock till en början utanför stadsgränsen. Gränsen gick längs den sk Rännilen, en bäck som flöt från Trasket (nuv Jarlaplan) ned till den innersta delen av Ladugårdslandsviken (nuv Nybroviken) som gick fram till nuvarande Stureplans södra ände.²⁸

Öster därom – närmare bestämt mellan trakterna kring nuvarande Narvavägen och Värtan – låg tre byar Kaknäs, Vädla och Medelby, samtliga belagda under medeltiden. I början av 1400-talet bildades i Vädla en slottsladugård, och under 1500-talet tillkom ytterligare ett par ladugårdar. Den äldsta, den sk Gamla ladugården, av vilken för övrigt Ladugårdslandet fick sitt namn, låg alldeles i närheten av nuvarande Oscarskyrkan. Ännu vid tiden för Artillerigårdens tillkomst var ladugården i drift med 27 drängar, åtskilliga pigor samt arbetsfolk från Dalarna och bönder från Södertörnssocknarna i arbete. Ännu 1646 hävdade Ture Bielke i riksrådet vikten av ladugårdens produktion, eftersom "H.K.M:t eljést intet får smör till sin disk", men 1670 lades verksamheten ned för gott.²⁹

Ännu 1626 upptar en rannsakningslängd över dem som bor på Ladugårdslandet bara sjutton personer, varav sex båtsmän, tre skeppare, två timmermän, en humlegårdsdräng och en amiralsfiskare.³⁰ Stora delar av denna kronomark uppläts i februari 1639 till Stockholms stad för att bebyggas.³¹ Därmed började den expanderande staden breda ut sig även här, och sjöfolk och artilleripersonal flyttade ut på den nya stadsdelen, något som sannolikt börjat ske i inte obetydlig skala redan tidigare på 1630-talet. Åtskilliga adelsmän flyttade också hit, även om det inte alltid var frågan om fast bosättning i samma utsträckning som för sjömän och artillerister. I trakterna kring Riddargatans början, Nybrogatan, Humlegårdsgatan och Ladugårdslandstorget (nuv Östermalmstorg) bosatte sig många adelsmän, liksom vid Riddargatans östligaste strandparti. Även närmare Artillerigården nedanför Riddargatan etablerade sig flera adliga militärer. Resultatet blev att redan 1645 2 000 vuxna personer räknades in på Ladugårdslandet. Då hade bebyggelsens expansion redan i stort sett avslutats, medan befolkningen fortsatte att öka.³²

Artillerigårdens tillkomst

Frågan om byggandet av ett tyghus i Stockholm väcktes redan på Gustav II Adolfs tid. Den för den svenska vapenförsörjningen synnerligen betydelse-

Det organiserade militärsamhällets framväxt i stormaktstidens Sverige 165
fulle Louis De Geer slöt den 27 april 1627 ett kontrakt med den svenska kronan, vilket bl a innebar att han och Willem de Besche skulle upprätta ett tyghus på Skeppsholmen, där man skulle hålla vapen för 15 regementen till fot och 3 000 ryttare.³³ Redan i maj 1628 förändrades dock kontraktet så att "tyghusetz byggningh sätties tillbaka".³⁴ Ännu 1632 skulle dock den holländske affärsmannen erbjuda sig att uppföra vapenmagasin för svenska kronan.³⁵

Det faktum att planerna aldrig verkställdes innebar inte att de dog, tvärtom. I sitt berömda memorial från Frankfurt am Main den 8 oktober 1633 till det hemmavarande riksrådet, skisserade rikskanslern Axel Oxenstierna en omfattande plan:

På Blasieholmen eller Skeppsholmen skulle "bygges trenne stätelige, longe, bredhe och höghe Tyghwss: Ett till Skepz stycken; ett till Feldt Artilleriedt, och ett till dhe stycken, som wundne ähre, och böre achtas som Rijkzens Zijrat och skatt; Att vthi thet till Skepzflottan göres rum, hwarest alt dhet gewehr som på Skepen brukas, kan förwaras, så ock Lodh och Ammunition; Att vthi dhet till Felt Artilleriet, göres rum äth allehanda materialier, och offuan på äth Musqweter, Wärier, Pijker och annat slijkt; Att vthi dhet Tridie praepareres rum äth Ryttere och Soldate Harnesk etc. Att ock till desse göres tijdigh praeparation, vthi allehanda Kalck, Tegell, steen, bielcker, Jern etc och arbetet förtinges på dhet kosteligste till Rijkzens heder".

Som framgår hyste Axel Oxenstierna inte bara intresse för arméns och flottans artilleri utan även för de erövrade troféerna. Längre fram i samma memorial redogjorde han utförligt för hur man skulle förfara med trofékanonerna. Dessa rader förtjänar att citeras i sin helhet, även om vi inte vet i vilken grad de kom att efterlevas på Artillerigården. Men de har sitt intresse, eftersom rikskanslerns föreskrifter kan sägas vara ett embryo till föreskrifter för utställningsverksamheten vid en militärhistorisk samling:

"Att nu strax alle dhe wundne Stycken, som ähre wåre Konungars och Rijkzens trophaea och skatt, bliffua sammansökte, så i Stocholm, som vthur alle Festninger i Liffland, Finland, Pryssen, Sverige och vthur Tyskland, och alle förde till Stocholm, och där flitigt sammanhemptade och distingverade; Först att alle dhe som ähre wundne ifrån Pålische Chronan i Liffland, Littowen, Pryssen eller Påland legges för sigh; Sedan dhe ifrån Muschowiten; Därnest dhe ifrån Danmarch; Sidst dhe här vthe ifrån Keijsaren och Ligan; Och så vthi hwardhera hopen flitigt disingveres aff hwilken Konung eller i hwilkes Konungz tijdh dhe tagne ähre; i hwad occasion dhe ähre

wundne, och hwilke som ähre tagne i batallier eller i Festninger; Om någre ähre förlorade wordne, och sedan wundne igen; Såsom dhe Dansche förlorade wedh Lütter, och nu wedh Oldendorff igen wundne aff oss, och att sådant antecknes medh fåå Latinische Ordh aff en discret Man conciperade, opå hwart dhera; och sedan sätties i Ordning vthi sitt Tygehws; Men i medler tijdh att Tygehuset förfärdiges, dhe då bliffua annorstädes anthen i ordre satte eller och lagde och förwarade; Men icke brukes anthen på Skep eller Festninger, där dhe kunne förloras, emedan ingen nödh Rijket der om tränger, vtan beholles för ett ornament och Skatt, till dess någon nödh eller skääl annat fordrar.”³⁶

Vikten av att beskriva pjäserna på latinsk text kom sig självfallet av att man ville möjliggöra för utländska besökare att studera och bli imponerade av trofésamlingen, detta som ett led i strävan att stärka den nya stormaktens internationella anseende. Att troféerna fyllde denna funktion redan innan Artillerigårdens tillkomst, framgår av den franske legationssekreteraren Charles Ogiers dagboksanteckningar från ett besök vid kanontroféerna den 2 maj 1635. Tillsammans med den franske ambassadören fördes han att beskåda den plats ”där i fem eller sex rader de kanoner blivit uppställda, som fråntagits Sveriges fiender. Det var i sanning en storslagen syn, väl värd att skåda, och vilken ännu mäktigare verkan måste den icke göra på svenska sinnen! Somliga voro erövrade från ryssarna, andra från polackerna, åter andra från de kejserliga och bajrarna. Som de skrytsamt stå här och tala sitt tydliga språk, kan man dock icke fränkänna dem en viss trohet mot sina herrar, ty de bära ännu konungars och kejsares vapen, bild och namn inristade i den hårda kopparen. Särskilt lade vi märke till några kanoner, som tagits från polackerna och som man skulle tro vore sönderslagna och sammanbundna med tåg. Men tågen äro av koppar och blott ditsatta för utseendets skull. Dessa äro de bästa av alla kanoner”.

Därefter gick man över till slottet, där tio grova kanoner som Gustav II Adolf erövrat från ryssarna fanns att beskåda: ”De äro av den finaste koppar och av utsökt arbete, och bilderna och inskrifterna med ryska bokstäver äro ypperligt ciselerade. De två största äro tolv fot långa och tjocka i förhållande därtill. De äro anbragta på lavetter och så uppställda, att det är ett mellanrum mellan dem, varigenom rätterna bäras upp från det kungliga köket, liksom om den tappreste av konungar velat ha sin mat kryddad och parfymrad med lukten och krutröken från erövrade kanoner. Eller också för att med dessa väldiga symboler åskådliggöra den maktställning han vunnit”.³⁷

Mot denna bakgrund är det inte att förvåna sig över riksrådets positiva svar på kanslerns förslag. I sitt svarsbrev den 17 februari 1634 menade man att uppförandet av tre tyghus ”wore så nyttigt, som till Rijckzens Zijratt och prydnatt”, men detta krävde att man kunde använda inkomster från kopparhandeln och tullintäkter från de preussiska hamnarna.³⁸

Trots sin anslutning till Axel Oxenstiernas förslag var det onekligen en viktig punkt som riksrådet satte fingret på när man förde finansieringen på tal. Att bygga tre tyghus skulle dra enorma belopp för ett land som just i början av 1630-talet hade tvingats släppa efter på skatte- och soldatutskrivningstrycket på en hårt pressad befolkning efter stora ansträngningar under hela 1620-talet.³⁹

När det gällde en förvaringsplats för kanontroféerna menade riksrådet att ”dee wundne Stycker sammanhemptas till Stockholm, och der flitigt distingveres, haffver sine skääl, och är till een deell reda(n) skedt, thett öffrige weele Rijckzens Rådth och effter handen låtha stella j wärket”.⁴⁰

De föreslagna åtgärderna verkställdes dock inte så snabbt som man sannolikt hade tänkt. Förklaringen torde delvis stå att finna i de inte alldeles perfekta förhållanden som rådde inom artilleriet vid denna tid. Vid ett sammanträde den 11 mars 1636 fann sig riksrådet föranlåtet att påtala den bristande ordning och bokföring som rådde inom försvaret, inte minst inom artilleriet. Krigskollegium beordrades att snarast presentera inventarier över såväl pjäser som ”juhll, låder och annat tillbehör”.⁴¹ Ett samlat grepp över rikets hela bestånd av troféer skulle för övrigt dröja länge ännu. Det framgår inte minst av att det så sent som 1667–68 diskuterades ett förslag av rikstygmästaren Gustaf Oxenstierna att samla in kanontroféer från olika fästningar till en planerad arsenal i Stockholm, för att där låta avrita dem. Även denna gång stannade det vid diskussioner.⁴²

Det hade således förekommit en hel del ansatser, innan man 1638 möter det första belägget för att en anläggning börjat byggas på Artillerigården.⁴³

I en skrivelse den 8 augusti 1641 till rikets kammarråd redogör riksrådet för byggnadsproblemen när det gäller tyghuset för Artilleriet: ”Effter såsom det gamble Tyghuset nedhan för Slåthet, heltt och hållit förfahller, så att lådherna opå dhee Wunne Styckerne som der Vthj stå, aldeles förrättna, Wij begäres här medh Breder . . . till dess reparation kunne Fyhrehundrade tolfther Sågebräder . . . dher medh man sam(m)a huus reparera kunne till des någoot fullkombligitt Tyghuss framdeles kan Vpräthat blifwa”. Man begärde också medel till bräder ”att täckia det Nya Huset medh, som är i Arclijgårdn på Norre Malm Vpsättias . . .”⁴⁴

Man gav dock snart upp försöken att reparera det gamla tyghuset vid slottet, för att i stället koncentrera verksamheten till den nya anläggningen på Ladugårdslandet. Den 28 januari 1642 meddelade riksrådet översten Joen Persson Järnlod ”att effter den Kongl. Regeringen hafwer förnummit, ath Tyghuset, som i Slottzgrafwen är, står på en obeqwemblig orth, så ath både watten och annan oreenligheet där inlöper, hwaraff både lådher och hiul förderfwas, Hwarföre hafwer den Kongl. Regeringen godt funnit, att samma hws må nedtagas, och vthi Artolleriegården på Norre Malm igen vpsättias... och när bem(äl)te hws är vpsatt, låta föra styckerer med låderne, wagner och an(n)at hwadh där är, dijt vth, och dem i bem(äl)te hws insettia”.⁴⁵

Som framgår är den i viss äldre litteratur förekommande uppgiften att tyghuset på Artillerigården uppförts först under Carl XI:s regering felaktig.⁴⁶

Den nya verksamheten på Ladugårdslandet med Artillerigårdens tillkomst kom också att påverka de omkringliggande delarna av stadsdelen. Omkring 1641 byggdes en bro, Nybron, från Blasieholmen i rät vinkel över till motsatta stranden. Redan i en regleringsplan av 1640 finns bron utsatt.⁴⁷ I sin förlängning fick den en fortsättning i den gata, som vid mitten av seklet kallades Ladugårdslandsbronsgatan, senare Nybrogatan. Vinkelrätt mot denna gata fick sedan en rad nya gator löpa, bl a Riddargatan (nämnd 1639) och Storgatan (eller Flemingsgatan som den omväxlande benämns på 1640-talet). Parallellt med Nybrogatan drogs Skeppargatan (nämnd 1646) och Styrmansgatan (nämnd 1641), vilkas namn visar vilken kategori av invånare som bodde här. Till invånarnas yrkesmässiga eller sociala status anslöt även namnen på, förutom Riddargatan, Grev Magnigatan (efter Magnus Gabriel de la Gardies malmgård som låg där), Grevgatan (efter Per Brahes malmgård) och Grev Turegatan (efter Ture Gabrielsson Oxenstiernas malmgård 1665).

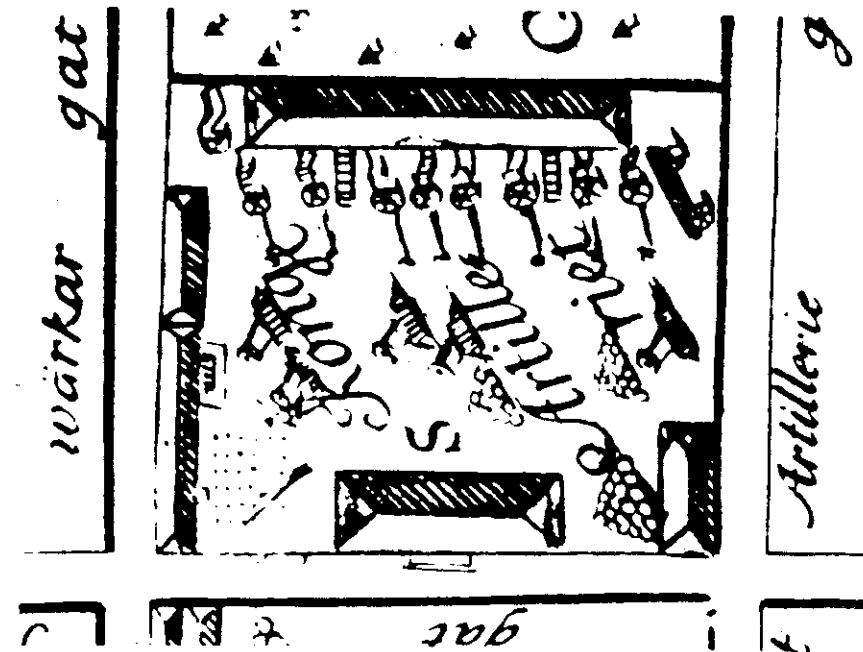
Mot den här bakgrunden är det inte konstigt att också Artillerigården och dess verksamhet avsatt spår i gatunamnsbeståndet. Den gata som idag kallas Artillerigatan gick under 1700- och 1800-talen (fram till 1885) under detta namn endast på avsnittet mellan Riddargatan och Storgatan. Söder därom kallades den Löjtnantsgatan, norr därom Kvarngatan. Kopplingen till Artillerigården behöver knappast påtalas, men när namnet Artillerigatan först dyker upp på 1600-talet avser det i stället gatan på andra sidan Artillerigården, Sibyllegatan. Söder om Östermalmstorg benämns den omväxlande Artillerigatan, Kungsgårdsgatan (efter Kronobageriets lokaler), Fyrverkar-

Det organiserade militärsamhällets framväxt i stormaktstidens Sverige 169 gatan eller Fyrbollsgatan. Även här är anknytningen till artilleriets verksamhet uppenbar.⁴⁸

Den ganska intensiva byggnadsverksamhet för vilken dessa nya gators tillkomst utgör bevis, innebar inte alltid en kvalitativt högstående nivå. Namnet Gropgatan på Sibyllegatans norra del talar sitt tydliga språk, och även om man på 1680-talet hade allvarliga planer på att stenlägga gatorna kring Artillerigården, blev inget av med det på länge än.⁴⁹

Befolkningen växte snabbt, och i slutet av 1600-talet bodde det på Ladugårdslandet mellan 4 000 och 6 000 personer.⁵⁰ I takt med växande befolkning ordnades de kyrkliga förhållandena, då Ladugårdslandet omvandlades till en församling under amiralitetet 1672 (från vilket man skildes 1723).⁵¹

Artilleristerna hade däremot en egen församling med en egen kyrka på just Artillerigården. Åtminstone 1647 fanns det en rest kyrka där, och 1697 uppfördes en ny sådan på samma plats, dvs vid ingången till Artillerigården. Vid utgrävning 1956 påträffades grundrester från både den äldsta kyrkan och 1697 års (vilken revs 1807). Då framgick av brandlager att en första

Detalj ur Petri Tillei Karta över Stockholm 1733. Här framgår klart Artillerigårdens funktion som uppställningsplats för kanontroféer.

grund torde ha funnits på plats redan 1640, när en våldelig drabbade bebyggelsen öster om Brunkebergsåsen med förödande kraft. Såväl under Hovstallets norra delar som under Artillerigatan och även under grunden till själva tyghuset har hittats åtskilliga lämningar efter jordade. Det visar att man begravt artillerister i nära anslutning till deras kyrka och arbetsplats.⁵²

Manskapet vid Artillerigården – liksom övriga artillerister i Stockholm – förlades inte i kaserner utan inkvarterades hos civilbefolkningen. Inkvarteringsbörjan väckte ofta ovilja hos stockholmarna, inte minst sedan den kraftigt utökats under 1670-talets krigsår. Främst var det naturligtvis gardet med dess stora numerär, som upplevdes som betungande. Men även artilleristerna, som sällan räknade mer än ett par hundra man, var nog så betungande för de fattiga invånarna på Ladugårdslandet i stadens utmark, vilka fick svara för deras inkvartering.

För artilleristerna själva framstod deras situation som sämre än gardisternas, då man inte som dessa hade rätt att tillgodoräkna sig ved och lyse som del av inkvarteringsförmånerna. Under hårt motstånd från såväl stadens magistrat som överståthållaren Christoffer Gyllenstierna, försökte artilleriöversten Johan Siöblad efter bästa förmåga utjämna skillnaderna mellan artillerister och gardister. Först sedan en särskild inkvarteringskassa ställts till borgerskapets förfogande, kunde likställighet uppnås 1688. Så sent som fem år tidigare hade Carl XI förklarat att inga förändringar i inkvarteringsförhållandena skulle göras.

Kungen lät dock i en sin skrivelse 1683 kronan ombesörja inkvarteringen av högre befäl, vilket ledde till att Johan Siöblad själv fick sin bostad vid Sibyllegatan mitt emot Kronobageriet och överstelöjtnanten Amund Falckenhielm sin i hörnet av Riddargatan och Grevmagnigatan. För övriga befäl och meniga artillerister skedde inga förändringar till det bättre, förutom den 1688 uppnådda likställigheten med gardisterna. Snarare förhöll det sig tvärtom då en förödande brand drabbade Norrmalm den 8 juni 1686, vilken gjorde över 400 borgerliga husägare husvilla. Därmed försvårades ytterligare möjligheterna att ge artilleristerna drägliga bostadsvillkor.⁵³ Problemet med inkvarteringen skulle länge än fortsätta att vara mer eller mindre påträngande, en situation som fortsatte även under 1700-talet.

Verksamheten på Artillerigården

Vilken verksamhet bedrevs då på Artillerigården under 1600-talet? Finn Askgaard har visat hur man med hjälp av räkenskaper kan utläsa mycket om Tøjhusets i Köpenhamn äldsta historia. För detta finns räkenskaper beva-

Det organiserade militärsamhällets framväxt i stormaktstidens Sverige 171
rade från 1592–93, 1602–04, 1607–10, 1646–47, 1649–51 och 1671–1764.⁵⁴ För Stockholms Artillerigård är vi ganska välförsedda med en mycket mera komplett räkenskapsserie alltifrån 1640.⁵⁵ Det finns dock en avgörande skillnad mellan funktionerna hos de danska och svenska tyghusen under 1600-talet. Medan båda var avsedda att försörja respektive lands försvarsmakt med vapen och utrustning, fylldes det danska snabbt även med historiska vapensamlingar och troféer. Därför ger de äldsta danska tøjhusräkenskaperna värdefulla kunskaper om den danska vapenhistorien. I den svenska motsvarigheten förvarades endast trofékanoner – annars lyser de historiska vapensamlingarna och andra troféer i stort sett med sin frånvaro, om man undantar enstaka äldre och som obrukbara ansedda vapen som förvarades på Artillerigården. Självfallet har detta en god del av sin förklaring i Livrustkammarens existens som depå för de historiska vapensamlingarna i 1600-talets Sverige. Artillerigårdens räkenskaper från 1600-talet ger således nästan enbart kunskap om ett tyghus, som främst fyllde samtidens behov av militär utrustning och inte av historiska minnen. Som vi ska se längre fram är det först i slutet av 1600-talet och början av 1700-talet som man kan få en närmare uppfattning om beståndet av trofékanoner på gården.

I denna uppsats är det dock främst Artillerigårdens roll som uttryck för den nya organisationsform tyghusen innebar i 1500- och 1600-talens Europa som intresserar. Därför är de bevarade räkenskaperna av mycket stort värde.

Det finns ingen anledning förmoda att några äldre räkenskaper gått förlorade, varför den första omspännande tiden 18 juli till 14 december 1640 också är den första som lades upp. Med hänsyn till vad som framkommit ovan om tidpunkten för Artillerigårdens tillkomst, är det också mycket sannolikt att det först var under det andra halvåret 1640 som en verksamhet av betydelse kunde komma igång.

Den handling det är frågan om är ”Tywachtaren Håkan Arfwedssons Räckningh Weed Hennes Kongl. May:ttz och Stokholms Artollerie Gårdh Anno 1640.”⁵⁶ På femton foliosidor redogörs mycket noggrant för de kontanta medel och den materiel som använts och producerats vid anläggningen.

Totalt levererades till Artillerigården drygt 33 skeppund (ca 4 500 kg) järn under andra halvåret 1640 tillsammans med 840 hjulspikar till 12-pundiga kanoner. Av detta förbrukades över 32 skeppund järn och samtliga hjulspikar.

Den färdiga materiel som producerades var dock inte så omfattande som

man kan förledas tro av ovanstående siffror. Under 1640 tillverkades på Artillerigården 2 lådor (dvs lavetter), 4 lådhyjul och 3 par förställarhyjul, samtliga till 12-pundiga kanoner. Av spikar gick det "120 st til hwart Huill". Samtliga 840 spikar gick således åt till de fem paren hjul.

Utöver detta tillverkades enstaka exemplar av olika verktyg: en båtshake, ett skruvstäd, 24 stora ringar till seltyg m m. Att verksamheten vid Artillerigården var i ett uppbyggnadsskede visas av att en hel del tillverkning skedde för gårdens egen räkning. Så tillverkades t ex 1640 "90 st Lukegangiäre, och fönster", "60 st Mwillhaakar til tacket" och "11 st Lässar till byggningen".⁵⁷

Att man även tillverkade sin egen spik framgår av en uppräknings av "effterföljande Spijk, som Spijksmederne tilgiort hafwe Jfrån den 20 jwlij och till den 14 Decemb.". Då tillverkades drygt 9 000 spikar i olika storlekar. Dessa användes bl a till gårdens egna behov samt till lavetter och hjul, eller som räkenskapsföraren uttrycker det: "till Gårdzens bygningh och andre Nydortfiter".⁵⁸

Även om verksamheten 1640 hade kommit igång på Artillerigården, om än i ganska liten skala, skulle tyghuset som nämnts inte flyttas ditt förrän 1642. De anläggningar som dessförinnan fanns på gården var sannolikt provisorier av olika slag och verkstäder av den typ, som även under senare tider kompletterade tyghuset. Om detta ger några uppgifter i 1640 års räkenskap besked. Där omtalas leveranser under året av brädor, tegel, glas till fönster, talg till ljus m m till "Bygningen som först Vpsattes Vthi Artollerie Gården, som Embetz-Mänerna hafwa sina werkestäder Vthi".⁵⁹ Leveranserna under 1640 ger intryck av att främst vara utrustning som behövdes när man skulle bygga upp verksamheten. Så omtalas att det till Artillerigården förts "fårskindh til weskor", "Talgh til att Smöria Wagnarna medh", "Fönsterglass" samt kol, stenkol, städ, tänger, 28 "Skofflar och Spadar" etc.⁶⁰

Även om en hel del ammunition – bl a karduser och granater – passerade Artillerigården under 1640, är det först något senare som anläggningen kan börja förse försvaret med ammunition och utrustning på det sätt som var tänkt. Det är först från 1642, då anläggningen kompletterats med tyghuset, som räkenskaperna börjar omtala mera betydande leveranser av krigsmateriel från Artillerigården.⁶¹

Under det året levererades 1 000 runda 12-pundiga lod och 5 062 3-pundiga lod till trupperna i Tyskland, liksom 40 skeppund stångjärn, 1 läst och 3 tunnor tjära samt nära 25 000 spikar av olika storlekar. Den 12 september avsändes till Ingermanland 60 12-pundiga och 60 3-pundiga lod

Det organiserade militärsamhällets framväxt i stormaktstidens Sverige 173
tillsammans med 6 skeppund stångjärn. Till Rigas garnison levererades den 28 juli 1642 2 000 skovlar och spadar samt 200 "Huggyxor", medan Livland samma dag fick sig tillsänt 1 000 12-pundiga, 1 500 6-pundiga och 4 000 3-pundiga runda lod samt 3 tunnor spik.⁶²

Även inom det egentliga Sverige skedde leveranser, bl a av 3 000 spikar till Åkers krutbruk och en större leverans till Älvsborgs fästning av 500 skovlar och spadar, 100 "Hackor och Pickor", 200 huggyxor och 38 000 spikar. Något annorlunda var en rustvagn med tak och selar som sändes till husgerädmästaren Anders Andersson och den leverans av hampa, papper, brännvin, ved, krut och salpeter som skedde till fyrverkarnas anläggning på Ladugårdslandet.

Dessa leveranser ger en bra aning om vad för slags produkter som levererades från Artillerigården under dess första verksamhetsår och därmed också om verksamheten vid anläggningen. Leveranserna de första åren på 1640-talet täckte dock ingalunda fältarméns behov i Tyskland, eller räckte ens till de förstärkningsförband som sändes till fronten.⁶³

År 1642 torde således tyghuset ha placerats på sin nya plats och var då sannolikt omgivet av minst en verkstadslokal på själva Artillerigården, liksom av fyrvärkarnas anläggningar i närheten och marinens anläggningar vilka bl a fanns på tomten söder om Artillerigården, nuvarande Hovstallets tomt, som benämndes Artilleriplanen.⁶⁴

Till det samlade intrycket av Artillerigården och de intelligande anläggningarna bidrog säkert inte bara larmet och röken från smedjor och verkstäder utan även den karaktär av nybyggarsamhälle som Ladugårdslandet fortfarande hade, med sina icke stenlagda gator och vägar.

Tyvärr saknas många uppgifter om den ursprungliga anläggningen på Artillerigården, men så mycket är säkert att tyghuset var av trä, ty ännu i en skrivelse 1738 omtalas kostnaderna för tyghusets strykning med tjära och rödfärg.⁶⁵ Tyghusets tak belades med tegel, vilket framgår av ett brev 1696.⁶⁶ Att anläggningen inte var i bästa skick framgår av att det redan 1669 talas om "den förfallne Artiglerie gården".⁶⁷ Det var dock först i mitten av 1700-talet som en verklig förbättring ägde rum då omfattande nybyggnationer påbörjades. I en skrivelse från 1725 omtalas Artillerigårdens byggnader; kyrkan, tyghuset, smedjan och järnboden.⁶⁸ Byggnader som säkert i en eller annan form fanns redan i slutet av 1600-talet.

Som nämnts leverades bl a 1640 både brädor och tegel till den byggnad som hantverkarna använde sig av på gården, och 1646 begärdes "sex gode oxehudar" till blåsbälgar för smedjans behov.⁶⁹ Redan i mars 1641 omtalas

en viktig anläggning, då man rekvirerade långa balkar. De skulle användas till "den nye Borwindens förfärdigende Vthi Artolleriegården" med vars hjälp man skulle kunna borrar upp loppen på de nygjutna kanoner som fördes till gården.⁷⁰

Till hantverksfolket får man säkert lägga den vaktstyrka ur artilleriet, som sannolikt hade någon form av vaktlokal i anslutning till anläggningen. Miljöskildringen blir inte fullständig om man inte tar med i beräkningen de förråd (och troféer) som säkert låg utomhus, eller på sin höjd skyddades av enklare skydd. Hur stora de var går inte att få fram, men en vägledning ges av räkenskaperna. Av de varor som levererades 1640 återstod ännu 1641 10 läster träkol (200 hl) och 1 läst stenkol samt 300 "Oberede Trädher" och 15½ "Barkade Trädher".⁷¹ Året efter, 1642, hade man kvar i lager bl a 9 600 fotanglar (dvs ensamma eller sammanlödda spikar som ströddes ut på marken för att hejda framryckande kavalleri)⁷², 55 selar, 94 par "Sehlestrengiar" och 10 "Sehleknafar" från 1641 års produktion.

Kraven på försörjning med lämpligt virke till Artillerigården ledde till att Krigskollegium under vissa år bedrev egen träförädling i ett av kollegiet anlagt sågverk vid Älvkarleby. Senast 1643 tycks detta sågverk ha startat sin drift.⁷³

Självfallet fanns det stora brandrisker, dels på grund av den allmänna träbebyggelsen, dels på grund av den ofta mycket eldfarliga verksamhet som bedrevs vid anläggningen. Redan tidigare har nämnts den brand som drabbade Norrmalm 1640, från vilken brandlager på delvis orörd mark påträffats vid schaktningsarbeten på Artillerigården i september 1956. Ett andra övre brandlager påträffades också. Sannolikt härrör detta från den stora branden 1701, då Artillerigården med knapp nöd efter stora ansträngningar räddades undan lågorna. En annan stor vådeld inträffade 1686, vilken började vid gamla Ladugårdslandsbron och snart hotade Artillerigården, vilken dock undgick elden även denna gång, men hela 650 gårdar brändes av. Även om själva Artillerigården klarade sig, framstod säkert riskerna mycket påtagligt 1716, då det likaså på Ladugårdslandet belägna Artillerilaboratoriet sprang i luften vid en sprängningsolycka.⁷⁴

Hur gestaltade sig då verksamheten vid en senare tidpunkt när anläggningen kommit igång och stabiliserats? De stora krigsansträngningarna under det danska kriget på 1670-talet, liksom senare ersättandet av äldre försliten artillermateriel med modernt fältartilleri under 1680- och 90-talen, medförde en kraftigt ökad betydelse för Artillerigården. I slutet av 1690-talet fanns 232 man i den fältartilleristat som var förlagd till Stockholm och i

Det organiserade militärsamhällets framväxt i stormaktstidens Sverige 175 vilken Artillerigårdens personal delvis var inräknad.⁷⁵

Samtidigt som personalen ökade, innebar också 1670-talets krig svåra påfrestningar, vilket rullorna ger vittnesbörd om. Den 3 maj 1677 mönstrade generalmajoren Karl Siöblad allt artillerifolk i Stockholm på Artillerigården.⁷⁶ Styrkan bestod på papperet av 1 kapten, 1 kaptenlöjtnant, 1 löjtnant, 2 fänrikar, 11 styckjunkare, 4 sergeanter och 19 konstaplar samt 62 nyantagna eller värvade konstaplar och lärokonstaplar. Av de totalt 101 artilleristerna var 42 stycken kommenderade, 2 sjuka, 1 frånvarande och 1 död. Med nästan hälften av manskapet ej tillgängligt påverkades rimligen verksamheten negativt. Majoriteten av kommenderingen hade självfallet direkt samband med kriget, då många artillerister var kommenderade till fästningar eller till armén i Skåne.

För det direkta arbetet på Artillerigården användes dock sk beställningspersoner, vilkas sammansättning ger en uppfattning om bredden på verksamheten.⁷⁷

Under ledning av tygmästaren Samuel Örn arbetade i maj 1677 på Artillerigården 1 fyrverkkapten, 1 tygvaktare, 1 vagnmästare, 1 bryggmästare, 5 bryggmästargessäller, 1 minerkapten, 8 minergesäller, 1 petardeurkapten, 2 petardeurgesäller, 1 fyrvärkare, 3 underfyrvärkare, 5 underfyrvärkare i lära, 1 kardusbindare, 1 tygtjänare, 1 lådmakare, 1 stelningmakare, 1 stelningmakargesäll, 1 hjulmakare, 1 hjulmakargesäll, 1 svarvare, 1 svarvargesäll, 1 timmermästare, 2 timmermästargesäller, 1 klensmed, 1 grovsmed, 2 grovsmedsgesäller, 1 sadelmakare, 1 remsnidare, 1 remsnidargesäll, 1 replslagare, 3 replslagargesäller, 1 hovslagare, 2 hovslagargesäller, 2 täckesskräddare och 1 skaffare. Av dessa 60 anställda var flera kommenderade, sjuka eller döda. Med tanke på dessa svårigheter är det inte att förvåna sig över att verksamheten ökade kraftigt, när personalsituationen stabiliserats efter freden 1679.

Många av den svenska vapenhistoriens främsta personer var tidvis knutna till Artillerigården. I slutet av 1600-talet återfanns där bl a de berömda pistolsmederna Daniel Roloff och Pieter Starbus dä, vilka bedrev privat smideshantering vid sidan om.⁷⁸

Namnen på de vid Artillerigården verksamma hantverkarna framgår nästan aldrig av rullorna. För några få år, främst på 1680-talet, finns dock bevarade sk daglängder, vilka dag för dag redovisar varje hantverkares arbete.

Ett illustrativt exempel ska ges. I augusti 1686 arbetade hjulsmeden Anders Bark på Artillerigården tillsammans med 3 gesäller. Måndagen den 2 to m förmiddagen torsdagen den 5 och på lördagen den 7 arbetade de på

”een Rustwagn Modell effter H: öffwerstens ordres”. Utifrån denna modell skulle man enligt kunglig befallning tillverka 50 rustvagnar. Följande vecka redovisas inget arbete för hjulmakarna, men måndagen den 16 återupptas arbetet på rustvagnarna, för att avbrytas av en ledig eftermiddag på onsdagen. Därefter fortsatte verksamheten tom lördagen. Den sista augustiveckan arbetade Anders Bark och två av hans gesäller måndag, onsdag–fredag och halva lördagen ”på rustvagnar”. Den tredje gesällen, Johan Larsson, var sjuk hela veckan.⁷⁹ På det sättet kan man i detalj följa verksamheten vid Artillerigården dag för dag under de få år källmaterialet möjliggör detta.

Tillverkningen och verksamheten vid Artillerigården hade självfallet fortgått även under 1650- och 60-talen, inte minst 1650-talets krigsår.⁸⁰ Men det är från och med kriget 1676–79 som verksamheten blir mera omfattande än någonsin. Under kriget skedde många leveranser av material till såväl den skånska armén som till andra delar av försvaret. Så tex beslöts den 13 oktober om en leverans ”Till Artolleriefelt Statens uprättande uthi Lijfflandh” av bl a 16 ”Rustwagnar med täcken” och 16 ”Kuuhlewagner” för transporter av ammunition och verktyg i fält.⁸¹

Det är från denna tid som de äldsta inventarieförteckningarna är bevarade, och därmed ges möjlighet att få en inblick i verksamheten på ett sätt som inte räkenskaperna medger. Den 16 juli 1677 upprättades ett ”Inventarium Vppa alla dee Sortementer som finnas i Artollerie Gården”.⁸²

Först kommer artilleripjäserna. Av ”Metalle Stycken” – från små pjäser om några pund till en 76-pundig – uppräknas 173 pjäser. Bland styckena uppräknas också 6 petarder, dvs sprängningsanordningar för att slå hål på fästningsportar, palissader, broar m m,⁸³ och 9 ”läderstycken”. Det senare är mycket intressant, eftersom dessa mytomspunna läderkanoner från Gustav II Adolfs tid var föga effektiva i verkligheten och ganska snart övergavs. Kvar i Sverige finns bara ett exemplar,⁸⁴ men ännu på 1670-talet fanns således 9 läderkanoner kvar på Artillerigården. Bland tillbehören fanns 6 ”Plunder Staufwar”, vilka självfallet var en omistlig beståndsdel i artilleriutrustningen vid omladdningsproceduren.

Efter styckena uppräknades 36 mörsare, från en 8-pundig till en 300-pundig. Ytterligare 9 stycken och 8 ”hobitzer” av järn avsedda för 6-pundiga stenkulor nämns men betecknas samtliga som odugliga. Detsamma gäller två haubitzer avsedda för 10-pundiga stenar.

Det framgår inte i vad mån trofékanoner inräknats bland de här omnämnda pjäserna, men sannolikt är så inte fallet. Inventariet upptar troligen bara vapen och utrustning avsedd att användas i fält eller som var

obrukbara, medan ju trofékanonerna hade en helt annan funktion.

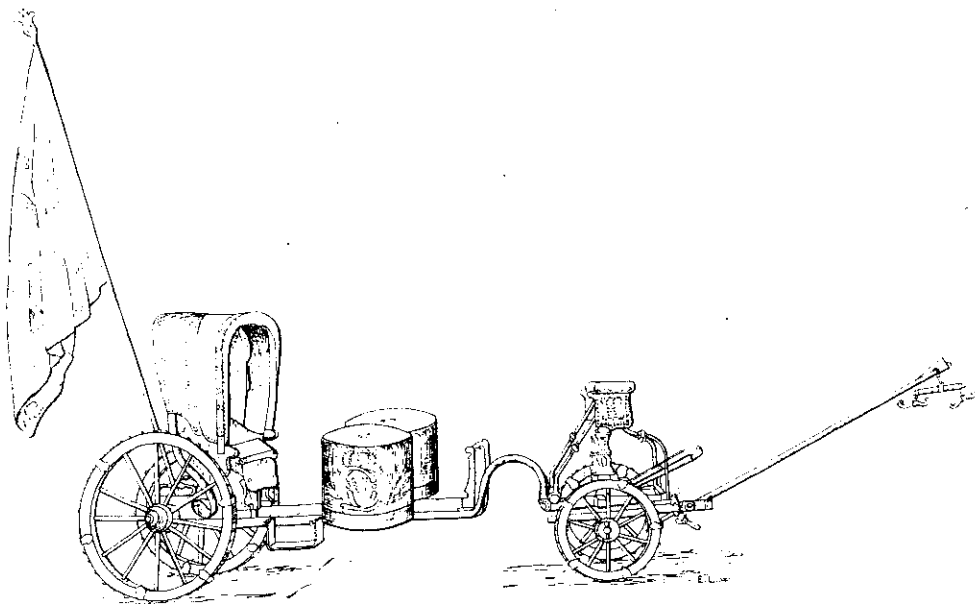
Fortsättningsvis uppräknas en mängd utrustning som krävdes för att utrusta fältartilleriet: 195 laddskyfflar, koppargranater, lavetter, lavetthjul, 31 rustvagnar m m. En och annan trofé har också smugit sig in – så nämns tex en ”Rustwagn medh Rödt buldans täcke: dansk tagen för halmstadh”. Med all säkerhet har den erövrats från danskarna i slaget vid Halmstad den 17 augusti 1676.⁸⁵ Den kom naturligtvis väl till pass i fält och fick nog inte stå obegagnad länge i någon trofésamling.

Därefter följer i inventariet en mängd seltyg, släptagel, kranlinor, järn-skrot, 65 ”odugl: Musquete pijpor”, gammalt järn som slagits av gamla lavetter, hävredskap, knivar, hackor, 5 gamla musköter, hjulnav, domkrafter, skyfflar, blåsbälgsutrustning, yxor, handsågar, raspar, släggor, hammare, tänger, hjulspikar, bräder, hjul av ”Allehanda Sorter” m m. Speciellt för sig uppräknas hamspinnarnas verktyg. Sammantalet ger detta inventarium en bra bild av hur såväl snickare som smeder av olika slag och andra hantverkare som hamspinnare bedrev sin verksamhet på Artillerigården. Bilden av en ganska mångsidig tillverknings- och reparationsverksamhet framträder vid sidan av funktionen som artilleriets centralförråd.

Några föremål bör lyftas fram i rämpluset. Den danska rustvagnen som nämnts är ett sådant, men inventarieförteckningen innehåller ett par till. Av ½ alns längd är ”En Rispa blåt kläde som een fahna sweptes uthi när Hans Kongl: Maj-ttz Kröningh war i Vpsahla”. Med all säkerhet är det Carl XI:s kröning 1672 som avses.⁸⁶

Om detta kläde kanske mera har kuriositetsintresse, finns det större anledning att notera att inventariet upptar ett par ”Puukor”. Frågan är om det rör sig om artilleri- eller kavalleripukor. Överhuvudtaget är puknan en relativt sen företeelse vid militära förband och torde inte ha kommit till Europa förrän på 1400-talet, då den också uppträder bland utrustningen vid engelska kavalleriförband.⁸⁷ I Sverige är pukornas introduktion i armén – med undantag för ceremonier i samband med kröningar och liknande – av mycket senare datum, och tidigast i slutet av 1500-talet torde de ha kommit i bruk här.

Det finns knappast någon anledning att tro att det rör sig om kavalleripukor, eftersom det är svårt att förstå varför dessa hamnat i artilleriets högborg. I stället är det sannolikt fråga om artilleripukor. Till skillnad från kavalleriets instrument som fördes på pukhästar, var artilleripukorna monterade på en särskild pukvagn, på vilken ibland även fördes en fana. En vagn av denna typ är avbildad i en smält klassisk teckning från 1716, det är

Artilleriets pukvagn 1716. Armémuseum AM B 198.

artilleriet fick sin första fana.⁸⁸

Sådana pukvagnar kan beläggas redan från 1600-talet. Den skotske officeraren Patrick Gordon har i sin dagbok berättat att när den svenska armén i Polen skulle fortsätta sin marsch den 31 augusti 1655, signalerades med två stora pukor som vardera kunde rymma drygt 2000 liter. Dessa pukor fördes på en bred vagn som drogs av sex hästar. Bruket förekom också i Danmark, och just 1677 utrustades det danska artilleriet med en ny pukvagn.⁸⁹ Därför tycks det vara sannolikt att de två på Artillerigården förvarade pukorna tillhörde, eller troligare hade tillhört, en föregångare till 1716 års pukvagn för artilleriet. Eftersom ingen pukvagn omtalas i inventariet får man anta att pukorna härrörde från förkrigstiden eller kanske tom 1650-talets krig.

En speciell vapentyp i inventariet bör uppmärksammas, nämligen de 4 "Sintrör" som nämns. Zintröret var ett slags om bardisanen påminnande spjut med en från holken utgående lunthake på var sida om spjutbladet. Zintrören användes dels som vapen, dels i stället för luntstakar vid avfyrning av kanoner.⁹⁰

Det organiserade militärsamhällets framväxt i stormaktstidens Sverige 179

Räkenskaper och inventarier är självfallet en huvudkälla för kunskapen om verksamheten vid Artillerigården, men till dessa kan läggas de skrivelser som omnämner beställningar och leveranser av olika slag. På 1680-talet omnämns transporter av kanoner, ammunition och tillbehör från Nyköpings slott till Artillerigården, tillverkning av träschampluner till såväl kanonbeslag som järnvikter anbefalls och order kommer om förfärdigande av järnmodeller till alla artilleriföremål som framställs vid Jäders bruk. Många skrivelser behandlar ammunitionsleveranser från Artillerigården, inte minst för det i Stockholm förlagda gardets räkning; tex 1689 beställer gardet 1 100 brandrör till granater.⁹¹

Trots den nu sedan länge etablerade verksamheten på Artillerigården, fanns vissa rester av den gamla tyghusfunktionen kvar på slottet även efter flyttningen 1642. Men efter slottsbranden våren 1697 och vid den därefter följande nedrivningen av slottsmurarna uppstod tydligen en fara för att dessa skulle krossa det valv där "åtskillige arklisaker" förvarades. Inför den risken befalldes att artilleripersedlarna skulle fraktas bort till säkrare plats.⁹² Därmed försvann den sista resten av tyghusfunktionen från slottet, ett drygt halvsekel efter det att huvuddelen av verksamheten flyttats till Artillerigården.

Hur gestaltade sig då livet för soldater och hantverkare på Artillerigården? Förutom det man kan utläsa av bevarade räkenskaper, inventarier och skrivelser finns det få samtida källor. En del upplysningar kan hämtas från uppgifter om de övningar som artilleristerna genomgick, liksom av det reglemente som 1690 utfärdades för fyrverkarna. I det senare föreskrevs att officerarna hade att övervaka att manskapet hade erforderliga kunskaper och en gång i kvartalet skulle man hålla förhör med underofficerare och soldater. Vidare skulle fyrverkeripersonalen övas i tillverkning av olika ammunitionssorter.⁹³

Närmare kunskap kan dock utvinnas ur Niklas Rappes arbete om artilleriet från 1714. Det handskrivna verket utarbetades visserligen i rysk fångenskap efter Poltava, men Rappe var från 1696 regementskvartermästare, fyrverkerikapten, major och slutligen fälttygmästare vid artilleriet i Stockholm.⁹⁴ Hans skildring av verksamheten vid Artillerigården – i såväl arbete som parad – får därför anses vara en källa av högt värde till hur livet gestaltade sig vid anläggningen i slutet av 1690-talet. Rappes bok är dessutom ett mycket viktigt komplement till de ovan omtalade daglängdernas uppgifter om hantverkarnas verksamhet.

Rappes skildring av livet på Artillerigården är mycket noggrann:⁹⁵ "Åm

Sommaren Kläckan 5 åm Mårgånen, komma alla Söckne dagar handt wärckarena och dee gemehna på Arbetz paraden; och när Tijgh skrifwaren hafwer uppRopat handt wärckarena, och Sergianten dhe gemena af Compagnie Staten, tager Öffwer och underofficeraren som arbetsMånaden hafwer dem emot, och anwijssar handtwärckarena derass arbete, effter Månadsförslaget, som tijgwachtaren giordt, och den Commend: officeraren approberat hafwer, och dhe gemene af CompagnieStaten dedh Extra ordinarie arbeté, som wedh parollens uht gifwande är befalt; wilcket så snart dedh är för Rättat, för loffwass Compagniefolcket, men handtwärckarena hafwa ifrån 7 till 8 een frjittimma, till frukäst, och sedan arbeta dhe ifrån 8 till 11, dhå dhe frij åhro ifrån 11 till ett, men sedan måste dhe arbeta ifrån ett till 5, så att derass arbete warar 8 timmar åm dagen, 4 för och 4 effter middagen; åm winteren begijnnes paraden klockan 7 åm Morgånen, och arbeta handt wärckarena dhå till Kläckan 11. och hafwa fritt till klockan 12, sedan arbeta dhe effter middagen ifrån 12 till kl: 14, så att derass arbete åhwen wäll warar Åtta timmar wahr dagh.

Wijdare hålles Kijkrzio Parader, uppå dhesamma böra så wäll officerare som gemena wara till städess, och giöress uppRopet på dhe gemehna effter Rullan, medan sammanringningen schier; Men hålless intet paraden för Kijrckiodörren, så måste uppropet schie så bittida att folcket kan wara wedh kivrckian när sammanringes, När Gudstiensten är ute, föres alt folcket å Nijo på sammelplatsen, och åter uppropass, och finnes någon sig haffwa försummat, straffes effter för ordningen.

Uppå wachtparaden kommer uppå förresatt timma, som är ettdera kl: 6 åm Morgonen; el: kl: 2 effter middagen, alla dhe som wedh parollens uhtgifwande wedh Artilleriet dagen tillförrende på wacht och ordonance Commenderade äro; och försambla sig uppå Tijgh Gården, åwen som Arbetsparaden, derest Adiutanten dem emottager, och till dhe förordnande wachter indehlar medh behörige Officerare och gemehna, låtandess dem sedan till derass an wijste poster af Marchera, och der wachterna aflössa, åhwenså anseijer och Adiutanten, hooss wem ordonancerne wara skola.

När någon eldswåda i Staden uppkommer, så måste straxt hela Artillerie Staten, så wäll officerare som gemehna, försambla sig, dedh må wara wadh stund dedh will på tijghGården.”

Undersökningen av verksamheten vid Artillerigården har visat att man först några år in på 1640-talet kan tala om en så pass omfattande verksamhet att Artillerigårdsanläggningen gör skäl för namnet Arsenal. Det är självfallet först när tyghuset flyttas dit 1642 och anläggningen sedan kommit igång,

Det organiserade militärsamhällets framväxt i stormaktstidens Sverige 181 som produktionen har blivit betydande. Artillerigården har en mycket markerad profil som tillverkningsort för artilleritillbehör, pjäser m m samt reparationer av dessa saker, och redan under 1640-talet torde anläggningens värde för armén ha varit betydande. Härom vittnar de ganska omfattande leveranser som redan då kommit igång till förband ute i provinserna och i Tyskland. Att verksamheten sedan expanderade ytterligare under de följande krigen, främst på 1670-talet, och sedan under 1680- och 90-talens organisering av artilleriet kan bara ha inneburit att anläggningens betydelse ökat än mer. Samtidigt tyder åtskilliga nedslag i källmaterialet på att anläggningen var ganska hårt nedsliten under 1600-talets båda sista decennier, samtidigt som uppgifter om reparationer på byggnaderna och verkstäderna inte kan upptäckas under de föregående åren. Bilden av arsenalsanläggningen vid tiden för det Stora nordiska krigets utbrott 1700 blir därför en visserligen mycket betydelsefull, för att inte säga central anläggning för det svenska artilleriets, ja hela den svenska arméns materialförsörjning. Men samtidigt är det en arsenal som slitits hårt under det gångna halvseket och säkerligen skulle komma att slitas ned ytterligare under de följande krigsåren. En sak står dock klar: Artillerigårdens helt överskuggande uppgift var att fungera som vapenfabrik och reparationsverkstad för de svenska truppena. Inte minst beroende på Livrustkammarens existens kom Artillerigårdens roll som samlingsplats för de historiska vapensamlingarna att bli mera inskränkt än tex dess motsvarighet Tøjhuset i Köpenhamn. Det hindrade dock inte att en typ av historiska vapen kom att förläggas till Artillerigården – trofékanonerna. Anledningen är ganska uppenbar: dels var de artilleriets egna troféer på ett annat sätt än andra vapen, dels var de så skrymmande att man även av praktiska skäl inte kunde lägga dem på så många andra platser än Artillerigården. Därmed gav trofékanonerna Artillerigårdsanläggningen dess andra stora funktion under 1600-talet, och för den delen även under senare sekler.

Kanontroféerna

Redan på 1640-talet överfördes till Artillerigården ett betydande antal trofékanoner, vilka placerades framför stora tyghuset på samma sätt som vissa av dem ännu idag ligger. En bidragande orsak till denna snabba överflyttning torde ha varit att troféernas antal ökat kraftigt under 1640-talets strider i Tyskland och Danmark.

Hur många pjäser som placerades på Artillerigården är okänt, men tydligt var det ett betydande antal. I den 1648 författade berömda stockholms-

skildringen av Sigismund von Vogel återfinns den första beskrivningen av "Artilleriegården på Ladugårdz landet". Det är på denna gård man enligt von Vogel "medh alsomstörsta förundran kan se en fast otaligh hop store och kostelige metalle-stycker, som i förledna krijztider, såsom ryske, polske, tyske och danske feijgderne äre eröfrade vordne, vndantagandes hvadh årlighen vidh stora Kopparbärget och andra orter tilgiutes, så att man må säkert afftagga ett skönare styckehws hos ingen potentat vthi Europa näpligen är til finnandes eller beskodandes".⁹⁶

I den kanske mest klassiska reseskildringen från 1600-talets Stockholm, beskriver den engelske ambassadören Bulstrode Whitelocke ett besök på Artillerigården i maj 1654. Ambassadören med sällskap kom dit för "at se en hop canoner til et antal af 1 100 stycken, som blifvit tagne från Ryssarne, hvaribland voro tvänne om 18 000 punds vigt, hvartil kulan höll 96 pund, samt en mörsare, hvars mynning var en famn och 3 finger i diameter, mer besynnerlige för sin storlek, än det bruk man af dem kunde göra".⁹⁷

När Erik Dahlberg kommer till Ladugårdslandet i sin 1662 utarbetade beskrivning av huvudstadens förstäder, kan inte den minsta blygsamhet spåras:

"Särskilt finnes på denna plats den kungliga arsenalen eller tyghuset, som är värt och förtjänt att noggrannt beses av främlingar, för att icke tala om den stora mängd annat artilleri och ammunition samt kuriositeter, varmed Gud och naturen särskilt har begåvat detta konungarike nästan framför alla andra i världen. Så finner man i denna arsenal åtskilliga hundra stora metaltstycken, vilka alla har erövrats från fienden såsom moskoviter, polacker, danskar, kejsrerliga, bajerska och andra i fältslag och fästningar, och vilka behållas och förvaras som denna krigiska nations eviga troféer, däribland stycken som skjuta ()⁹⁸ pund järn och mer, ty liksom man håller Italien för Europas lustgård och Tyskland för Europas skafferi, så kan man med fog anse Sverige för om icke världens, så åtminstone Europas rustkammare och tyghus".⁹⁹

Även om mannen bakom den monumentala "Suecia Antiqua" hade en inte obetydlig tendens att förhårliga sina motiv i både bild och text,¹⁰⁰ kan man ändå utläsa att Artillerigården vid denna tid härbärgerade ett stort antal troféer. Det kan antas att flera ytterligare tillkommit i samband med 1650-talets krig, utöver dem som Sigismund von Vogel observerade 1648.

Den stora arsenalen på Ladugårdslandet tycks ha varit ett vanligt mål för gästande utlänningar, så tex fransmannen Jouvin som 1672 kom till Stockholm och i sin skildring av besöket noterar arsenalens stora stenhus.¹⁰¹

Detta går inte ihop med de arkivaliska källornas uppgifter, som tyder på att stora tyghuset var av trä. Sannolikt var bara grunden och kanske ytterligare en våning av sten, medan resten var av trä. Jouvins uppgift är för övrigt den enda som antyder en stenläggning.

Den 16 oktober 1671 besökte Artillerigården av dansken Corfitz Braem, som efterlämnat utförliga dagboksanteckningar: "War jeg paa Tiughused, huor paa plätzen ligger adskillige Muskowitische, Polsche, keysserlige, Danske, Saxesche oc andre stycker; der er eet Muskowitisch som skiuder 80 pund; eet Polsch som war saa artig stobt, ad naar mand seer ded, mand ey anded skal meene end ad ded war sprucken oc sammen bunden med eet Reeff; eet F. 2. stycke (en dansk kanon med Fredrik II:s namnchiffer; min anm) som skyder tre kuler, oc er i munden som eet kleffwerblad. Her er ocsaa Leer stycker som G. Adolphus hadde fört vdj Tydschland. Tiughused ligger paa lagaardsland".¹⁰²

Dagen innan hade Braem för övrigt varit på Brunkeberg och noterat de 18 danska, kejsrerliga, polska och brandenburgska trofékanoner som var uppställda där. Dessa avfyrades vid ambassadörens ankomst och avfärd samt vid förnäma personers begravningar.¹⁰³

Den engelske diplomaten och Sverigekännaren John Robinson omtalar i sin 1694 i London utkomna bok om Sverige det vapenförråd som fanns i "a considerable Magazine at Stockholm".¹⁰⁴

De flesta skildrare av Artillerigården har nöjt sig med att konstatera den stora mängd troféer som förvarades på gården, utan att beskriva dem mera i detalj. Ett undantag finns dock: Conrad Tiburtius Rang, pastor i S:t Nicolai församling i Stettin. I en handskreven version finns hans på tyska författade text från april 1686 bevarad.¹⁰⁵

Den tyske prästen ger en "Historische Erklerung Der Flatianer Stücken So auff Ihr Königl. May:t stückgarten auff Ladegårdzlande zu sehen sein". Pjäserna, som gjutits på order av kurfursten av Sachsen August I (d 1586), hade smyckats med motiv som påminde om den lutherske teologen Matthias Flaccius Illyricus, som verkade i mitten av 1500-talet. Hans anhängare fortsatte att predika hans tolkning av den lutherska läran efter mästarens död 1575.¹⁰⁶ På den plats på eldröret där vanligen delfiner brukade anbringas, hade man här placerat två figurer som skulle föreställa Flaccius' lärjungar, s k flatianer. Stettinprästen daterar också pjäserna då han säger att kurfursten August I lät gjuta dem 1571, då den religiösa striden "am hefftigsten war" och Flaccius var en av kombattanterna.

Även Carl XI besökte vid flera tillfällen Artillerigården, vilket hans

dagboksanteckningar vittnar om. Den 7 september 1691 "var iagh och Prins Car(el) och besåg tyghuset och Artillerigårdhen", den 16 april 1692 "war Enke-Dränningen, Hennes Högheet Hertiginna(n), H.H. Prinses Hedwig, iagh, Prins Fredrik och besåge Tyg-Huset och Artollerigårdhen" och den 6 oktober 1696 – det sannolikt sista besöket innan han avled följande vår – "voro K.M. och H.K.H. Prinsen på Artillerigården".¹⁰⁷

Man får inte glömma att Artillerigården inte var den enda större förvaringsplatsen för trofékanoner. Jakob De la Gardies vid reduktionen indragna palats Makalös (vid nuv Karl XII:s torg) inrättades 1690 till tyghus, och där förvarades betydande delar av kanon- och fantroféerna.¹⁰⁸

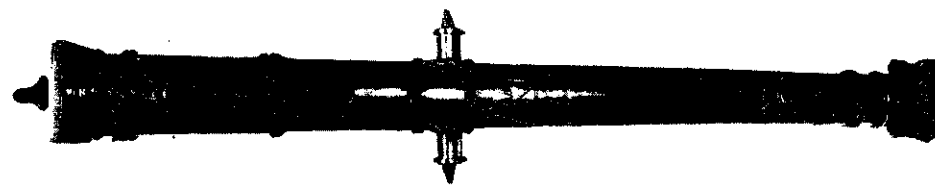
Fördelningen av troféer mellan olika förvaringsplatser framgår av artillerigårdsräkenskaperna. I 1698 års räkenskap¹⁰⁹ redovisas, tyvärr i klump och ospecificerat, 215 metalltroféer på Arsenalsgården vid S:t Jakob (dvs Makalös). Av övriga troféer fanns 307 stycken på Artillerigården, 16 på Brunkebergsåsen och 10 vid Södersluss. Totalt 548 pjäser. därmed ges exakt uppgift om beståndet av trofékanoner strax innan Stora nordiska krigets utbrott 1700.

Även om man kanske inte kan sätta fullständig tilltro till Whitelockes uppgift om 1 100 troféer 1654, är skillnaden mot 548 stycken 1698 påfallande stor. Förklaringen torde ligga i att många trofépjäser användes dels som fästningsartilleri, dels på flottan. En uppgift från 1664 talar om att 160 trofékanoner det året befann sig ombord på örlogsflottans fartyg. Dessutom blev en del pjäser omgjutna och på nytt brukade i fält.¹¹⁰ Därför kan också uppgifterna om antalet trofékanoner på Artillerigården och andra förvaringsplatser variera ganska mycket från år till år.

Även om inga specifika uppgifter om enskilda pjäser lämnas i räkenskaperna, framgår där från vilka länder de stammar:

Av de 307 pjäser på Artillerigården som redovisas i 1698 års räkenskap¹¹¹ var 138 stycken danska, vilka erövrats i 1670-talets danska krig: 13 stycken i slaget vid Halmstad, 38 i slaget vid Lund, 31 i slaget vid Landskrona, och 17 i striderna på Rügen. Ytterligare 39 pjäser omtalas som "Gambla Danska Metall Tropheer".

Vidare fanns på gården 11 stycken och 2 mörsare, som erövrats från Ryssland, 32 polska stycken, 24 kejsrerliga samt 51 furstliga stycken och 9 dito mörsare. Med den senare beteckningen avses med all säkerhet kurfurstendömet Sachsen. Dessutom redovisas 40 metallstycken som sägs ha ankommit från Reval. Möjligen kan det röra sig om ryska troféer, som tidigare förvarats i Estland.¹¹²

6-pundig slanga, Polen. AM 313. Säkerst var denna pjäs – utformad som en sprucken tempelkolumn – en av de som beskädades av Charles Ogier 1635 och Corfitz Braem 1671.

Beståndet av trofékanoner på Artillerigården ökade kraftigt under de följande krigsåren, och vid krigsslutet torde maximalt 1 700 pjäser ha förvarats där. Redan under kriget åderläts dock samlingen kraftigt, bl a 1713 då över 300 trofékanoner smältes ned för myntning. Vid flera auktioner åren 1719–22 försåldes också betydande delar av samlingen. Så t ex vid den första auktionen i Stockholms stads auktionskammare den 14 juli 1719, då 148 trofékanoner såldes, i oktober 1719 då 40 stycken såldes och i augusti 1721, då ytterligare 331 stycken såldes.¹¹³

Samlingen av trofékanoner har således varit med om en hel del innan den äldsta bevarade inventarieförteckningen över pjäsbeståndet upprättades på Artillerigården den 10 oktober 1720 av J Möllerheim.¹¹⁴

I 1720 års inventarium redovisas, med uppgifter om varje enskild pjäs, 58 danska kanoner, varav 10 erövrats vid Halmstad 1676 och 31 vid Lund 1676 samt 17 på Rügen under 1670-talets krig. Därefter uppräknas 17 "Tropher Tagne J förringe Konungers tijder delss J danske delss i Tyske ock Ryske Krigen. Men hwad tijd ock på hwad stelle är obekant". Här omtalas bl a ett av de ovan nämnda sachsiska sk flatianerstycken som setts på Artillerigården 1686. Dessutom redovisas 44 sachsiska handmörsare erövrade vid Frau-stadt 1706.

På Arsenalsgården vid Makalös befann sig vid denna tid 69 pjäser som blivit "Tagne J förra Kringen". Vad som menas med denna term är inte helt entydigt, men eftersom Stora nordiska kriget ännu rasade vid inventeringen, avses sannolikt kriget under 1600-talet. För denna tolkning talar också det faktum att de redovisade pjäserna oftast är av gammalt datum och att erövringarna under Carl XII:s krig redovisas senare i inventariet med angivande av vid vilket tillfälle de tagits.¹¹⁵ Avslutningsvis redovisas fem läderkanoner.

Det har framkommit att verksamheten vid Artillerigården kom igång i början av 1640-talet, när tyghuset flyttades dit och anläggningen blivit mera

komplett. Därefter synes verksamheten ha expanderat under seklets sista decennier, samtidigt som dock tecken finns som tyder på att anläggningen blev ganska hårt nedsliten. Även när det gäller troféerna finns en liknande bild, då reseskildringar – om än tagna med en nypa salt – från 1640- och 50-talen berättar om ett mycket stort antal trofékanoner på Artillerigården. När man kan börja följa beståndet av troféer i räkenskaperna mot slutet av seklet, har beståndet minskat till synes ganska kraftigt, sannolikt beroende på att hundratals kanoner användes av armén och flottan, medan andra smälts ned. Ännu mera påtaligt är detta när de första inventarierna börjar komma i slutet av Stora nordiska kriget, då ytterligare stora mängder pjäser smälts ned eller försåls under de gångna krigsåren. Därför är det ett begränsat antal pjäser som kan spåras tillbaka till Artillerigårdens första decennier.

Mot den bakgrunden kan man fråga sig om inte Artillerigården i sin funktion som vapenförråd/-verkstad och samlingsplats för kanontroféer stod på höjden under 1640- och 50-talen, medan anläggningen fortfarande var ny och relativt fräsch. Tvivelsutan var dess betydelse som störst under seklets sista decennier, men då var den samtidigt så pass nedsliten att det sannolikt bara var en tidsfråga innan stora reparationer måste till. Verksamheten under Carl XII:s krig torde ytterligare ha bidragit till nedslitningen, och därefter var sannolikt reparationsbehoven stora liksom behoven av moderniseringar. Att dessa åtgärder dröjde ända till 1700-talets andra hälft torde bero på den minskade satsning på försvaret, som kännetecknade politiken närmast efter Nystadsfreden 1721. Sett i det här perspektivet finns det ytterligare anledning att framhålla anläggningens betydelse som förvaringsplats för en stor del av kanontroféerna redan från sina första år. Annars är risken att källmaterialet alltför mycket fokuserar forskarens blick på trofébeståndet i början av 1700-talet, vilket naturligtvis i sig är mycket betydelsefullt.

Det står helt klart att Stockholm med Artillerigårdens tillkomst, eller åtminstone från dess första riktiga verksamhetsår i början av 1640-talet, fick en anläggning som väl svarade mot de internationella förebilderna. Den dagliga verksamheten vid denna arsenal, vilken snart kom att omfatta ett mycket stort antal hantverkare, blev så omfattande och differentierad att man tveklöst inte bara kan tala om en arsenal utan också om en arsenal som i sig innebar ett uttryck för de nya krav på försörjning och etapptjänst, som 1600-talets arméer krävde. Den moderna krigföringen krävde en modern basorganisation. Därför är den relativt snabba uppbyggnaden av verksam-

heten på Artillerigården en naturlig spegling av den svenska stormaktens expansion vid denna tid. Det är symptomatiskt att den nya stormakt som slutligt etablerades i Europa genom frederna i Brömsebro 1645 och Westfalen 1648, vid samma tid försåg sig med det för sin tid kanske främsta resultatet av en mera komplex militär organisation: arsenalen.

NOTER:

- 1 Artillerigårdens historia har tidigare behandlats i främst *Theodor Jakobsson*, Artillerigården med Artilleriplanen, i Meddelande XIV. Kungl Armémuseum, 1953, s 7–35, och *Erik Bellander*, Artillerigården och artilleriets laboratorium, i Från Tre Kronor till Rissne. Minnesskrift i anledning av Kungl Svea artilleriregementets avflyttning från Stockholms garnison, Sthlm 1965, s 33–57.
- 2 Om artilleriets utveckling ur rent vapenhistorisk synvinkel, se tex *Olle Cederlöf*, Vapenhistorisk handbok, Historiens plogbillar. Sthlm 1975 och däri anf litt. Läsvärd är ännu *Fredrik Adolf Spak*, Öfversigt öfver Artilleriets uppkomst och utveckling i Europa. Första delen (intill 1712), Sthlm 1881.
- 3 Detta i den vapenhistoriska litteraturen tyvärr ofta förbisedda faktum behandlas på ett givande sätt i *Fernand Braudel*, Vardagslivets strukturer. Det möjligas gränser. Civilisationer och kapitalism 1400–1800. Band 1, Sthlm 1982, s 346–356 och *Carlo M Cipolla*, Guns and Sails in the Early Phase of European Expansion 1400–1700, London 1965.
- 4 För den militära expansionen se *V G Kiernan*, Foreign Mercenaries and absolute Monarchy, i Crisis in Europe 1560–1660. Ed by Trevor Aston, New York 1967, s 124–149; *Samuel E. Finer*, State- and Nationbuilding in Europe:

The Role of the military, i The Formation of National States in Western Europe. Ed by the Charles Tilly, Princeton 1975, s 84–163; *André Corvisier*, Armies and Societies in Europe 1494–1780, Bloomington, Ind. 1979; *Michael Howard*, War in European History, Oxford 1979; *Michael Roberts*, Krigskonstens revolutionering 1560–1660, i dens, Sverige och Europa. Studier i svensk historia, Sthlm 1969, s 114–146; *Geoffrey Parker*, The "Military Revolution, 1560–1660" – a myth?, i dens, Spain and the Netherlands, 1559–1659. Ten studies, London 1979, s 86–103.

För det militära inslaget i stadsbilden se *Lewis Mumford*, The City in History. Its origins, its transformations and its prospects, Harmondsworth 1979, s 414–416.

- 5 *Braudel* 1982 s 353; *Cipolla* 1965 s 68 f; Histoire de la France urbaine. Tome 3. La ville classique de la Renaissance aux Révolutions. Dirigé par Emmanuel Le Roy Ladurie, Paris 1981, s 374, 461; *MA Basset*, Essais sur l'histoire des fabrications d'armement en France jusqu'au milieu du XVIII siècle, i Mémorial de l'artillerie française 14, 1935, s 881–1280.
- 6 *Fernand Braudel*, The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II. Volume II, London 1978, s 839, 1010, 1012.

- 7 *Geoffrey Parker*, The Army of Flanders and the Spanish Road 1567-1659. The Logistics of Spanish Victory and Defeat in the Low Countries' Wars. Cambridge 1981. s 48 f.
- 8 *Braudel* 1978 s 1008, 1085, 1127; *Braudel* 1982 s 353; *Askeri Müze*, Military Museum, Istanbul 1983, s 58-60.
- 9 *Braudel* 1982 s 353; *Christopher Hibbert*, London. The Biography of a City, Harmondsworth 1980; s 37; *Alan Borg*, The History of the Armouries, i *A V B Norman/ G M Wilson*, Treasures from the Tower of London. Arms and Armour, London 1982, s 1-4.
- 10 *Braudel* 1982, s 353. I tysk forskning har arsenalerna ofta behandlats som en del av de fästningskomplex de ingick i. För den mycket omfattande litteraturen på detta område, se Beiträge zur Geschichte der frühneuzeitlichen Garnisons- und Festungsstadt. Referate und Ergebnisse der Diskussion eines Kolloquiums in Saarlouis vom 24.-27.6.1980 zusammengestellt von *Hans-Walter Herrman und Franz Irzigler*. Veröffentlichungen der Kommission für Saarländische Landesgeschichte und Volksforschung. XIII, Saarbrücken 1983; Festung, Garnison, Bevölkerung. Historische Aspekte der Festungsforschung. Die Vorträge des 2. Internationalen Kolloquiums zur Festungsforschung Minden (29. bis 31. Oktober 1982). Hrsg von Dr. *Volker Schmidtchen*. Schriftenreihe Festungsforschung. Band 2, Wesel 1982.
- 11 *Maria Bogucka*, Das alte Danzig. Alltagsleben vom 15. bis 17. Jahrhundert, Leipzig 1980, s 226-229; *Werner Hahlweg*, Das Kriegswesen der Stadt Danzig, Osnabrück 1982.
- 12 *J Michael Hittle*, The Service City. State and Townsmen in Russia, 1600-1800, Cambridge, Mass. 1979. s 23 f; History of Moscow. An Outline. Ed by *S S Khromov*. Moscow 1981, s 57; Om arsenalen i Kreml i Moskva se Russian Arms and Armour, Leningrad 1982 samt B A Rybakov, red Rustkammaren i Kreml, Sthlm 1963.
- 13 *Cipolla* 1965 s 66 not 1; *Leo Tandrup*, Mod, triumf eller tragedie. En politisk-diplomatisk studie af den dansk-svenske magtkamp fra Kalmarkrigen til Kejserkrigen. Bind I. Scenen og de agerende. Tiden fra 1612 til 1621, Aarhus 1979, s 71, 256;
- 14 *Finn Askegaard*, Studier i Københavns Tøjhusregnskaber, i Vaabenhistorisk tidskrift 1, 1963, s 187-248; *Otto Blom*, Kristian den fjerdes Artilleri, hans tøjhus og vaabenforraad, Khvn 1877.
- 15 Svensk agent ved Sundet. Toldkommissær og agent i Helsingør. Anders Svenssons depecher til Gustav II Adolf og Axel Oxenstierna 1621-1626. Udgivet med indledning og kommentarer ved *Leo Tandrup*, Aarhus 1971, s 119, 452, 464.
- 16 *L Hammarskiöld*, Gustav II Adolfs artilleri, i Artilleritidskrift 1942, s 71-124; dens Artilleriet under Gustav II Adolfs krig, i Artilleritidskrift 1943, s 153-202; *Theodor Jakobsson*, Bevåpning och beklädning. Sveriges krig 1611-1632. Bilagsband 2, Sthlm 1938; *Jonas Hedberg*, Kungl Artilleriet. Medeltid och äldre vasatid, Sthlm 1975.
- 17 *L Hammarskiöld*, Översikt över kanontyper och kanontillverkning, i Artilleritidskrift 1941, s 1-70; dens Svensk krigsindustri på Gustav II Adolfs tid, i Krigsvetenskapsakademiens Tidskrift 1938, s 263-272, *Sten Claesson*, Krigsindustrin, manuskript 1983 till Artilleriets historia, del II, 1611-1654.
- 18 *E W Dahlgren*, Louis De Geer 1587-1652, Uppsala 1923; *Jakobsson* 1938; *Hammarskiöld* 1938; *Claesson* 1983.
- 19 *Nils Ahnlund*, Gustav Adolf och Stockholm, i dens, Fran medeltid och vasatid. Historia och kulturhistoria, Sthlm 1933, s 174-196; *Carl-Fredrik Corin*, Överståthållaren Klas Fleming och Stockholms expansion 1634-1644, i Studier och handlingar rörande Stockholms historia. III, Sthlm 1966, s 65-111; *Thomas Hall*, Anders Torsensson och Södermalm, i Konsthistorisk Tidskrift 1970, s 35-69; *Gösta Selving*, Stormaktens huvudstad, i Historia kring Stockholm. Vasatid och stormaktstid. Red av Ingrid Hammarström, Sthlm 1966, s 47-64; *Gerhard Eimer*, Stadtplanung im schwedischen Ostseereich 1600-1715. Mit beiträgen zur Gescichte der Idealstadt, Sthlm 1961, s 257-272; *Hans Hansson, Norrmalm* i stöpsleven, i Samfundet S:t Eriks årsbok 1946, s 9-42; *Marianne Råberg*, Visioner och verklighet. En studie kring Stockholms 1600-talsstadsplan, manus avsett för publicering 1985.
- 20 *Birgitta Lager*, Stockholms befolkning på Johan III:s tid, Sthlm 1962, s 29; *Gustaf Utterström*, Stockholms folkmängd 1663-1763, i Historiska studier tillägnade Nils Ahnlund 23/8 1949, Sthlm 1949, s 238-277.
- 21 *Hans Hansson*, Wasa och Stockholm samt *Åke Meyersson*, Befolkningen på Södermalm år 1676, båda i Historia kring Stockholm. Vasatid och stormaktstid. Red av Ingrid Hammarström, Sthlm 1966, s 35-46 resp. 65-86.
- 22 *Peter Parsons*, Källorna till Stockholms Norra Förstads historia 1602-1635, i Stockholms stads arkivnämnd och stadsarkiv årsberättelse 1963, s 27-42.
- 23 *Hansson* 1966; *Carl Olof Cederlund*, Stockholms skeppsgård 1605-1640. Personalens struktur och organisation. Utredning utförd vid Statens Sjöhistoriska museum 31/1 1964-31/1 1966, stencil; dens, Folket som byggde Wasa. En bok om Stockholms skeppsgård, Sthlm 1978. Om fartygsfynden kring Blasieholmen och Nybroviken, se *Hans Hansson*, Arkeologi i Stockholm; Samfundet S:t Eriks årsbok 1961, s 9-38 samt *Margareta Hasselmo/Lars Bengtsson*, Stockholm. Riksantikvarieämbetet och Statens Historiska Museer. Rapport. Medeltidsstaden 17, Sthlm 1981, s 204-209.
- 24 *Hansson* 1966.
- 25 *Hansson* 1966; *Peter Parsons*, Ur Stockholms Norra Förstads historia 1602-1635, stencil u.å.
- 26 Rulla över logeringen 1628, Stockholms stads acta, vol 3, Riksarkivet.
- 27 Stockholms mantalslängd 1650, fol 45 r-64 v, Stockholms stads acta, vol 41, Riksarkivet.
- 28 *Carl-Fredrik Corin*, Från Ladugårdslandsidyll till storstadsbebyggelse. Bilder ur församlingsområdets historia före 1906, i Oscars församling 50 år. Minnesskrift red av *Carl-Fredrik Corin*, Sthlm 1956, s 11-102, spec s 16; *Hasselmo/Bengtsson* 1981.
- 29 *Corin* 1956 s 12-15; *Nils Ahnlund*, Ladugårdslandet. Till Hedvig Eleonora kyrkas 200-årsminne 1737-1937 Sthlm 1937, s 11-369, spec s 15-34.
- 30 Rannsaktionslängd över de som bor på Ladugårdslandet 1626, Stockholms stads acta, vol 41, Riksarkivet.
- 31 Förmyndarstyrelsens brev till överståthållaren Klas Fleming om upplåtelse av en del av Ladugårdslandet till försäljning av tomter m m, Örebro 28/2 1639, i Stockholms stads privilegiebref 1423-1700. Urkunder rörande Stockholms historia. I. Utg. av Karl Hildebrand och Arnold Bratt, Sthlm 1900-1913, nr 108 s 241-243.

- 32 *Ahnlund* 1937 s 51–55, 59 f.
- 33 Kontrakt dat Sthlm 27/4 1627, i Louis De Geers brev och affärshandlingar 1614–1652. Utg genom E W Dahlgren. Historiska handlingar. Del 29. Sthlm 1934, nr 78 s 131–134. Jfr Louis De Geers brev till Amsterdampköpmannen Pieter Trip, april/maj 1627, nr 72 s 117–125.
- 34 Kontrakt dat Sthlm 2/5 1628, ovan i not 33 a a nr 107 s 169.
- 35 Louis De Geer t Gustav II Adolf, Amsterdam 21/8 1632, ovan i not 33 a a nr 161 s 237–239.
- 36 Axel Oxenstiernas skrifter och brefväxling. I:1. Historiska och politiska skrifter, Sthlm 1888, s 460 f.
- 37 Från Sveriges storhetstid. Franske legationssekreteraren *Charles Ogiers* dagbok under ambassaden i Sverige 1634–1635. Utg av Sigurd Hallberg, Sthlm 1914, s 102 f. Om utländska besök bland troféerna i den blå i slottet förvarade livrustkammaren, se *Åke Mayerson*, Ett besök i Livrustkammaren år 1662, i Livrustkammaren I:2, 1937, s 29–36.
- 38 Riksrådets svar till Axel Oxenstierna, Sthlm 17/2 1634, i Handlingar rörande Skandinaviens historia. Del 26, Sthlm 1843, s 289.
- 39 *Sven A Nilsson*, Hemlandet och de stora krigen under Gustav II Adolfs tid, i Saga och Sed. Kungl Gustav Adolfs Akademiens årsbok 1973–74, s 132–165.
- 40 Ovan i not 38 a a, s 289 f.
- 41 Svenska riksrådets protokoll. Utg av riksarkivet, Del VI, 1636, Sthlm 1891, s 111 f.
- 42 *Birger Steckzén*, Krigskollegii historia. I. 1630–1697, Sthlm 1930, s 313 f.
- 43 *Carl-Fredrik Corin*, Oscars församling 50 år, Uppsala 1956, s 18. Corins hänvisning till 1638 års artilleriräkenskaper har vid kontroll inte kunnat bekräftas.
- 44 Krigskollegii registratur 9/8 1641 nr 263, fol 160 r, Krigskollegii arkiv, kansliet, Krigsarkivet. Redan i juli 1637 omtalas ett tyghusbygge på Slottsholmen i Stockholm, varmed säkert avses reparationer på tyghuset vid slottet, se Krigskollegii registratur 11/7 (nr 184) och 19/7 (nr 197) 1637.
- 45 Krigskollegii registratur 28/1 1642 nr 31½, fol 15 r, Krigskollegii arkiv, kansliet, Krigsarkivet. I *Bellander* 1965 har denna skrivelse felaktigt daterats till 1641 (s 34), varför sammanhanget i dennes framställning blir missvisande.
- 46 Se text Anteckningar om Kungl Svea artilleriregemente 1794–1894, Sthlm 1898, s 17. Detta faktum har tidigare påtalats i *Bellander* 1965 och *Jakobsson* 1953.
- 47 Sverige, Stads- och fästningsplaner, Stockholm nr 234 (stort format), Krigsarkivet.
- 48 *Nils-Gustaf Stahre* mfl, Stockholms gatunamn, Sthlm 1982; *Ahnlund* 1937 s 55–59; *Corin* 1956 s 17–22.
- 49 *Ahnlund* 1937 s 59.
- 50 *Ahnlund* 1937 s 59 f.
- 51 *Corin* 1956 s 24.
- 52 *Ulf Mossén*, Kyrka och församling, i Från Tre Kronor till Rissne, 1965, s 252–304.
- 53 *Carl-Fredrik Corin*, Självstyre och kunglig maktpolitik inom Stockholms stadsförvaltning 1668–1697, Sthlm 1958, s 372–383; *Nils Staf*, Staden och regementet, i Från Tre Kronor till Rissne, 1965, s 1–32.
- 54 *Askegaard* 1963 s 191 f.
- 55 Räkenskaperna förvaras i Krigsarkivet.
- 56 Artillerigården i Stockholm, Artillerigårdsräkningar 1640–1642 pag 2–16, Krigskollegii arkiv, Artilleridepartementet G III b, Krigsarkivet.
- 57 Pag 3.
- 58 Pag 4 f.
- 59 Pag 12.
- 60 Pag 7, 12.
- 61 Pag 48–51.
- 62 Jfr *Theodor Jakobsson*, Om bestyckningen i Riga under svensktiden, i Föreningen Armémusei vänner. Meddelanden X, Sthlm 1949, s 9–51.
- 63 Från Femern och Jankow till Westfaliska freden. Minnesskrift utarbetad och utgiven av Försvarsstabens krigshistoriska avdelning, Sthlm 1948, s 77 f.
- 64 Om Artilleriplanen se *C G Styffe*, Några drag ur Stockholms stads förvaltningshistoria, med särskildt afseende på tvisten om det sk kvarteret Bodarne, Sthlm 1889.
- 65 Krigskollegii registratur 28/2 1738 nr 115, vol 1738:1, Krigskollegii arkiv, kansliet, Krigsarkivet.
- 66 Krigskollegii registratur 11/5 1696 nr 13, Krigskollegii arkiv, kansliet, Krigsarkivet.
- 67 Inkommande kungliga brev 20/8 1669, Krigskollegii arkiv, kansliet, Krigsarkivet.
- 68 Krigskollegii registratur 8/6 1725 nr 65, vol 1725:2, Krigskollegii arkiv, kansliet, Krigsarkivet.
- 69 Krigskollegii registratur 28/2 1646 nr 104, Krigskollegii arkiv, kansliet, Krigsarkivet.
- 70 Krigskollegii registratur 19/3 1641 nr 107, fol 64 r, Krigskollegii arkiv, kansliet, Krigsarkivet.
- 71 Artillerigårdsräkningar 1640–1642 pag 16.
- 72 *George Cameron Stone*, A Glossary of the Construction, Decoration and Use of Arms and Armor in all Countries and in all Times. Together with Some Closely Related Subjects, New York 1961, art Calthrop s 158; *Svante Ison Warfvinge*, Från fotangel till stridsvagnsmåna, i Meddelanden XXXV från Armémuseum, Sthlm 1974–75, s 143–154.
- 73 *Birger Steckzén*, Krigskollegii historia. I. 1630–1697, Sthlm 1930, s 189 f.
- 74 *Ulf Mossén*, Kyrka och församling, i Från Tre kronor till Rissne, 1965, s 256 f; *Bellander* 1965 s 41.
- 75 *Bellander* 1965 s 38–41; *L Lillieböök*, Karl XII:s artilleri, i Artilleriutskrift 1940, s 41–69; *Theodor Jakobsson*, Artilleriet under Karl XII:s tiden. Armémusei skrifter I, Sthlm 1943, s 34, 533, 535 samt bilaga 62–64 s 729–731.
- 76 Artillerifolk i Stockholm under Generalmajor *Karl Siöblad* i maj månad, mönstrade på Artillerigården 3 maj 1677, i Rullor -1723, vol 1677:1, fol 1 r–4 r, Krigsarkivet.
- 77 Ibid.
- 78 *Bellander* 1965 s 41; *Åke Meyerson*, Stockholms bössmakare. Gösta Malmborgs efterlämnade anteckningar på uppdrag fullständigade och utgivna. Kungl Livrustkammaren. Akter och utredningar, Sthlm 1936, s 179–188.
- 79 "Augustij Månads Dagelängd Pro A:o 1686 På Handwärkarne uthi Stockholms Artolleriegårdh...", Stockholms Artollerie Gårdz Daghlängder för Juli–Dec 1686, i vol Artillerigården i Stockholm, Daglängder 1684–1686, Krigskollegii arkiv, Artilleridepartementet G III b, Krigsarkivet.
- 80 *Jonas Hedberg*, Kungl artilleriet. Carl X Gustafs tid, Sthlm 1982, s 30 och passim.
- 81 Artillerigården i Stockholm, Artillerigårdsräkningar 1676–1680 pag 79, Krigskollegii arkiv, Artilleridepartementet G III b, Krigsarkivet.
- 82 Inventariet ingår i not 81 anf volym.
- 83 *Jakobsson* 1943 s 147–149, 398 f.
- 84 Den sk Tidökanonen i Livrustkammarens ägo, vilken dock åren 1887–1907 var deponerad på dåvarande Artilleri-

- museum. Se *Ake Meyerson*, Läderkanonen från Tidö i Livrustkammaren. Kungl Livrustkammaren. Akter och utredningar 2. Sthlm 1938.
- 85 Om detta slag se senast *Arne Ståde*, Fältslagen under skanska kriget, i Kampen om Skåne. Red av Finn Askgaard og Arne Ståde. Khvn 1983, s 183–193.
- 86 *Alf Åberg*, Karl XI, Sthlm 1958, s 55 f: Bruket att skydda fanorna med tygöverdrag när de inte fördes i fält eller på parad kan beläggas i samtiden; se *Lars Ericson*, Inventeringen av Södermanlands regementes äldre fanor 1844, i Svenska Vapenhistoriska Sällskapets Skrifter, nya serien XV, Sthlm 1984, s 39–50.
- 87 *Percival R Kirby*, The Kettle-Drums, London 1930.
- 88 *J Möllerheim*, Artillerie, Huaruthi eij allenast finnes ett ordinairt Böxmesterrij, som en Constapel weta bör..., Sthlm 1720, manuskript i biblioteket, Armémuseum; *Gun Adler*, Apropå "Kongl Artilleriets fana" 250 år, i Meddelande XXVII. Kungl Armémuseum, Sthlm 1966, s 5 f; *Jakobsson* 1943 s 469–471.
- 89 *Askgaard* 1963 s 206–212.
- 90 *Josef Alm*, "Zintrör", i Svenska Vapenhistoriska Sällskapets skrifter. Nya serien III, Sthlm 1953, s 26–31.
- 91 Krigskollegii registratur 24/3 1686 nr 57, 30/5 1686 nr 132, 9/12 1686 nr 217, 24/4 1689 nr 106, 18/3 1695 nr 34, 19/4 1695 nr 50 samt inkommande kungliga brev 16/4 1689, samtliga i Krigskollegii arkiv, kansliet, Krigsarkivet; *Bellander* 1965 s 39.
- 92 Inkommande kungliga brev 17/5 1697, Krigskollegii arkiv, kansliet, Krigsarkivet.
- 93 *Bellander* 1965 s 39; *Jakobsson* 1943 s 36, 558.
- 94 *Adam Lewenbaupt*, Karl XII:s office rare. Biografiska anteckningar. Andra delen, Sthlm 1921, s 532.
- 95 Öffwerste Lieutenant *Rappes* Atta Böcker Ahm Artilleriet... Anno 1714: VII, Artillerie Betiänernes Functioner s 91 f, Manuskriptsamlingen vol XVI: 18 b, Krigsarkivet. *Rappes* skildring av verksamheten på Artillerigården har tidigare tryckts i *Jakobsson* 1943 s 214–216.
- 96 "Stockholms stadz härkomst och beskrivelse" av *Sigismund von Vogel* 1648, i Samfundet S:t Eriks årsbok 1911, s 56.
- 97 *Bulstrode Whitelockes* Dag-Bok Öfver Dess Ambassade til Sverige Åren 1653 och 1654. Övers från engelskan av Uno v Troil, Upsala 1777, s 734 f.
- 98 Lakun i texten.
- 99 *Gunnar Bolin/Erik Vennberg*, En stockholmsbeskrivning av Erik Dahlberg från omkring år 1662, i Samfundet S:t Eriks årsbok 1925, s 14.
- 100 Om Erik Dahlbergs verksamhet som skildrare av olika miljöer, se *Börje Magnusson*, Svenska teckningar. 1600-talet. Årsbok för svenska statens konstsamlingar 27, Sthlm 1980, s 45–84 och *Olle Cederlöf*, Bataljskildringen i karolinsk konst, i Karolinska Förbundets årsbok 1955, s 17–70.
- 101 *Magnus von Platen*, Främlingar i forna tidens Stockholm, i Stockholm 1252–1952, Sthlm 1952, s 121.
- 102 *Corfitz Braem*, Dagbok under en resa i Sverige åren 1671 och 1672. Utg av Bert Möller, Sthlm 1916, s 10 f.
- 103 Ibid s 10.
- 104 An Account of Sweden: Together with an Extract of the History of that Kingdom, London 1694, s 139. För de militära uppgifterna i detta verk, se *Lars Ericson*, Indelningsverket sett med brittiska ögon. Kring en skildring av den svenska armén 1694, i Karolinska För-
- bundets årsbok 1984, s 19–46.
- 105 *Palmiskiöldska* handskriftssamlingen, vol 266: Topographica XII. Stockholm, pag 51–62, Uppsala universitetsbibliotek.
- 106 *Walther Peter Fuchs*, Das Zeitalter der Reformation. Gebhardt Handbuch der deutschen Geschichte. Band 8, München 1973, s 192; *Ernst Walter Zeeden*, Das Zeitalter der Glaubekämpfe 1555–1648. Gebhardt Handbuch der deutschen Geschichte. Band 9, München 1980, s 159 f.
- 107 *Sune Hildebrand*, Karl XI:s almanack-anteckningar, Sthlm 1918, s 214, 230, 375. Exempler ur dagboken kan flerfaldigas, men då denna inte ger en fullständig redovisning av Karl XI:s olika möten och resor, är en sådan sammanställning knappast meningsfull. Att inspektionerna på Artillerigården varit täta torde man dock kunna utgå ifrån. Om ofullständigheten hos kungens dagböcker, se *Alf Åberg*, Karl XI:s militära arbetspapper, i Festskrift till Gotfrid Carlsson 18 12 1952, Lund 1952, 217 not 16.
- 108 *Göran Axel-Nilsson*, Makalös. Fältherren greve Jakob De la Gardies hus i Stockholm, Sthlm 1984, s 175–181. Om troféksamlingens historia i allmänhet, se *Heribert Seitz*, Statens troféksamling. Några drag ur dess historia och relation till krigsartiklarna, i Meddelande XXI. Kungl Armémuseum, Sthlm 1960, s 5–25.
- 109 Artillerigården i Stockholm, Artillerigårdsräkningar 1698 pag 33–61, Krigskollegii arkiv, Artilleridepartementet G III b, Krigsarkivet.
- 110 Se *Theodor Jakobsson*, Våra kanontroféer, i Föreningen Armémusei Vänner. Meddelanden II, Sthlm 1939, s 11–33.
- 111 Ovan i not 109 anf vol, pag 33–50.
- 112 Senare leveranser av trofékanoner från Reval till Stockholm kan beläggas, tex i augusti 1710 inför stadens fall da kanontroféer, diverse fälttecken, samt åtskilliga muskötter och pistoler skeppades över, se Krigskollegii Brevbok 1710:3 pag 5527–5531, Krigskollegii arkiv, kansliet, Krigsarkivet; Jfr *Leif Törnquist*, Fanor och standar vid finska männingsförband, adelsfanornas fördubbling samt lantdragoner och milsbataljoner i östersjöprovinserna under stora nordiska kriget, i Meddelanden XXXIII. Kungl Armémuseum, Sthlm 1972, s 53–74 och *J Bertil R Wennerholm*, Svenska fantroféer i den ryska troféksamlingen, i Meddelanden XXXXI–XXXII. Armémuseum 1980–82, Sthlm 1984, s 61.
- 113 *Jakobsson* 1939. Om troféauktionerna se även *Ake Lindwall*, "En dyrbar svensk trofé". Kring ett sachsiskt regementsstycke i Armémuseum, i Svenska Vapenhistoriska Sällskapets skrifter. Nya serien XII, 1970, s 3–48 och däri anf litt. En viktig källa till beståndet av trofékanoner på 1710-talet är *Philip Jacob Thelott d:s* planschverk med avbildningar av troféerna. Ett arbete som förvaras i Armémuseum. Jfr *Lindwall* s 5.
- 114 Artillerigården i Stockholm, Inventarier 1720–1725 pag 63–84, Krigskollegii arkiv, Artilleridepartementet G III b, Krigsarkivet.
- 115 De sammanlagt 442 kanontroféerna fördelas efter crövringsstillfälle som följer:
Neumünde 1701	87 st
Kåkenhusen 1701	4 st
Narva 1700	94 st
Krakow 1702	15 st
Krakow	10 st
Thorn	35 st
Graudene 1703	7 st
i Litauen 1703	7 st

"Hög-Påhln" 1703	5 st	Fraustadt 1706	30 st
i Polen 1703	9 st	Tillendorf 1704	1 st
Polen 1703	1 st	Helsingborg 1710	30 st
Klissow 1702	29 st	Strasborg 1703	1 st
Elbingen 1703	32 st	Uppfiskade av Ös-	
Birsen	15 st	terbottensbönder	1 st
Gemäuerthof 1705	13 st	Svenska som getts till den	
Saladen 1703	3 st	polske ministern av Karl XII	
Jakobstad 1704	1 st	och återtagits vid Posen	8 st
i Litauen	4 st		

SUMMARY

Simultaneously with the rise of absolute monarchy in the new European nation states, the art of war was developed in general and that of artillery in particular. As a result of this development, larger and better organised stores and workshops than previously were now in urgent demand. Throughout Europe in the Sixteenth and Seventeenth Centuries a new type of military establishment came into existence—the arsenal. Arsenals often represented a combination of the armaments industry and depots for weapons.

Following a survey of the construction of arsenals in Europe, the essay is devoted to a study of the earliest and most distinguished example of this kind of establishment in Sweden: the Artillery Depot in the Artillery Court in Stockholm.

The new Swedish Great Power with its internationally renowned artillery soon required a large arsenal. Originally the workshops and stores of the artillery were confined within the walls of the Three Crowns Royal Palace in Stockholm, but with effect from the mid-Sixteenth Century more and more of the activities were removed to various premises in the northern parts of the city. During the 1620's and 1630's the Chancellor of the Realm, Axel Oxenstierna, sketched plans showing how one or more arsenals could be constructed in Stockholm. Contacts were also initiated with Louis De Geer, a Dutch merchant who had settled in Sweden. It would seem that at the earliest in 1638 work commenced on an arsenal at the Artillery Court on the Ladugård Heath on the outskirts of Stockholm.

Not until 1642 had the activities of the earliest artillery stores in Stockholm been removed to the new establishment which rapidly grew in importance during the last years of the Thirty Years' War. In addition to the manufacture and repair of equipment for the field army in Germany, large number of trophy cannons were collected at the arsenal. These pieces of artillery which had been seized from the Danes, the Poles, the Russians, the Emperor, the Saxons and Brandenburgers, were inspected by, amongst other, Cromwell's ambassador, Bulstrode Whitelock, in 1654. He counted up to 1,100 trophy cannons.

During the continued wars in the 1650's and 1670's, as well as in the peaceful years of the 1680's and 1690's, the arsenal in the Artillery Court constituted an important part in the supply service of the Swedish armed forces. This essay, on the basis of records of soldiers and of civilian craftsmen as well as of various inventories and accounts, provides us with a picture of the activities carried out at Sweden's largest arsenal.

Even if the manufacture and repair of military equipment was the most important task at the

arsenal, the collecting of trophy cannons also played a vital part. These pieces are mentioned many times ever since the 1640's and their numbers are listed in accounts later during the Seventeenth Century. But it was not until after the long wars during the reign of Charles XII that all the trophy cannons were described in greater detail in an inventory made in 1720.

The construction of the Artillery Court ever since the 1640's reflects by its comprehensive activities the expansion of Sweden as a Great Power as a result of the Peace of Westphalia in 1648.